

Світлана ПАНЬКОВА, Галина ШЕВЧУК (Київ)

“ЗА СТО ЛІТ”: ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

“За сто літ”. Під такою лаконічною і водночас образною та величною назвою побачили світ 6 книг, виданих упродовж 1927–1930 рр. під редакцією М. Грушевського. Збірник став вагомою цеглиною у величезному науково-видавничому проекті, здійсненому за надзвичайно короткий час 1924–1931 рр. Історичною секцією ВУАН під головуванням видатного історика та організатора української науки. Цей проект ще й донині не вдалося перевершити жодній інституції. Він увійшов у аннали української історичної науки і служить кращим зразком для багатьох сучасних відроджених та започаткованих видань.

Збірник був задуманий задовго до того часу, коли ідею вдалося реалізувати. Перебуваючи з 1916 р. на засланні у Москві, М. Грушевський активно включився в українське культурно-громадське життя міста¹. Середомріяного було і видання під назвою “XIX вік”. Так, у листі до С. Єфремова від 7 січня 1917 р. історик писав: “На весну думаю ладити збірник український “XIX вік”, що мав би неперіодичне продовжуватися, чи не мали б для нього статі або матеріалу – з іст[орії] літер[атури], мистецтва або суспільного життя?”² Сергій Олександрович відгукнувся відразу, його пропозиції були схвалені Грушевським: “Діло Кожанчікова-Лисенка для XIX в[іку] підходить – я думаю документів виривках, в цілості що найважніше?”³ Ці засади щодо подачі матеріалу (фрагменти документів та повні тексти винятково цінних та рідкісних джерел) залишилися визначальними й у публікаціях “За сто літ”. Проте здійснити видання збірника на початку 1917 р. не вдалося. На заваді від початку стали звичайні друкарські проблеми. “Щодо “XIX віку”, то з огляду на теперішні[й] друкарняний “затор” (з браку газу, угля, і призив новобранців), що потягнеться до Великодня, раніше як на 1 червня статі для нього не буде треба. Але тема, про котру Ви пишете, страшенно цінна для сеї збірки, так що задля неї можна і притримати її”⁴, – відповідав М. Грушевський С. Єфремову 26 лютого 1917 р. А вже за декілька

¹ Мельниченко В. Михайло Грушевський “Я оснувався в Москві, Арбат 55”. – М., 2005.

² Листування Михайла Грушевського/ Упор Г. Бурлака, ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк: Париж; Львів; Торонто 1997. – Т. I. – С. 190.

³ Там само. – С. 192.

⁴ Там само. – С. 193.

днів революційні події заповнили все суспільство і покликали вченого не до збирання матеріалу з історії XIX ст., а до творення історії вже XX ст.

І лише рівно через 10 років, які за концентрацією і вагомістю подій стали якщо не століттям, то цілою епохою, вчений повернувся до проекту. Цього разу збірник отримав назву “За сто літ”. Його хронологічні рамки розширилися до початків XX ст., їх межю визначили події, що розділили задумане і досягнене бодай на короткий час: Українська революція 1917–1920 рр. “«Сто літ», поставлені на титулі цього збірника, відділяють нинішні соціальні, національні й політичні досягнення Українського народу від перших скромних зав’язків нових течій: початків культу народніх селянських мас, як носіїв українського національного типу, перших проявів національного романтизму, ідеалізації української минушини, козаччини, державницьких традицій, – що виявило себе в різних заходах і творах другої третього десятиліття XIX в. [...] Найбуйніші фантасти, політичні й соціальні радикали тих років не могли собі уявити, що протягом століття виросте з сих невиразних, неоформлених, недоговорених і недодуманих до кінця поривів, настроїв і мрій”⁵, – писав головний редактору вступний статті до видання.

Власне, збірник “За сто літ” разом з іншими періодичними та тематичними виданнями Історичної секції ВУАН продовжив традицію українознавчих часописів і, зокрема, видань Українського наукового товариства в Києві (“Україна”, “Записки Українського наукового товариства у Києві”), на сторінках яких першорядне місце займали матеріали з громадського, культурного й літературного життя України XIX ст. Наступником та спадкоємцем цих ідей став насамперед часопис Історичної секції ВУАН “Україна”, який, як і інші тематичні видання секції, продовжив навіть валову нумерацію томів “Записок Українського наукового товариства у Києві”. “Україна” від 1924 р. мала окремий розділ “Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття”⁶. Цей розділ “з одної сторони знайшов живий інтерес у публіки, так з другої – викликав пошукування за аналогічним матеріалом, спонукав багато людей до писання споминів про те, в чім їм довелось брати участь, біографії тих діячів, до котрих вони ближче стояли, докладніші описи подій українського руху, що пройшли перед їх очима”⁷. Проте “Україна” не могла забезпечити друк тих численних матеріалів, що накопичувалися в її редакційному портфелі, тому ще у 1924 р. М. Грушевський повертається до ідеї видання окремого тематичного збірника і подає до Державного видавництва України його проект, реалізований лише 1927 р. Підзаголовком до збірника стала відповідно назва розділу “України” – “Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття”. До видання окремого збірника спонукала і стурбованість про стан збереження архівних джерел, на чому М. Грушевський наголошував у редакційній статті: “Тепер же з жалем приходиться роздумувати над тим, яка маса

⁵ Грушевський М. Передне слово // За сто літ. – К., 1927. – Кн. I. – С. III.

⁶ Див.: Науковий часопис українознавства “Україна” (1907–1932). Показчик змісту / Упор. Р. Майборода, В. Врублевський – К., 1993. – С. 58–69.

⁷ Там само. – С. V.

його (архівного матеріалу – *С. П., Г. Ш.*) – наявного й приступного десять–п'ятнадцять літ тому, тепер уже безповоротно зникла – за війни світової й горожанської. А до сих жалісних роздумвань прилучаються тривожні відомості, що нищення й “утилізація” рукописних і архівних фондів не скінчилась і не припинилась ще й досі, а недовідні умови переховування рік за роком руйнують їх останки також і стихійно!”⁸

Справами підготовки збірника опікувалася Комісія новітньої історії України, що була заснована 1926 р. під головуванням М. С. Грушевського але фактично почала діяти з червня 1929 р. Рада Історичної секції 28 червня 1929 р. ухвалила запросити до роботи в комісії таких співробітників: К. Копержинського⁹ (керівник, колишній співробітник Одеської центральної наукової бібліотеки), Б. Комарова, М. Бужинського, А. Верзілова, М. Возняка, О. Гермайзе, С. Глушка, О. Грушевського, Д. Граховецького, М. Мочульського, О. Попова, О. Рябініна-Скляревського, Ф. Савченка, А. Синявського, К. Студинського, С. Шамрая, В. Щербину¹⁰. А тим часом 2-а і 3-я книги вийшли фактично, як і перша, заходами голови Комісії новітньої історії України М. Грушевського та редакції часопису “Україна”, куди традиційно автори продовжували надсилати свої матеріали. Лише з 4-ої книги в роботу з підготовки видання включилася безпосередньо комісія У черговому звідомленні про діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ відзначалося: “[...] в р. 1929 вийшов уже том IV, друкується том V, і на рік 1929/30 Держ. Вид. Укр. прийняло в свій план том VI, так що можна сподіватися з початком 1930 р. мати вже першу серію, з шести томів, 120 аркушів друку. Се буденеобхідна підручна збірка для всіх, хто студіюватиме культурне громадське життя, літературу театр, національний і революційний рух XIX століття, вона буде тривким ділом Комісії”¹¹. Водночаснаголошувалося, що широкерозповсюдження часопису унеможливлено високою ціною, пов’язаною з невеликим накладом (3000 примірників – *С. П., Г. Ш.*) через паперовий “голод”. Історична секція порушила клопотання про зниження ціни на серію з шести томів та продовження видання. Проте ці клопотання були марними, а шоста книга “За сто літ” стала останньою.

Однією з провідних тем публікацій, уміщених у “За сто літ”, була діяльність українських Громад Михайло Грушевський поставив за мету зібрати відомості про провідні осередки громадського руху та їх діячів у Петербурзі, Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Чернігові, Єлисаветграді. Для реалізації цього задуму він зумів залучити до співпраці істориків, архівознавців, краєзнавців з цих центрів, майже всі вони були членами або нештатними співробітниками комісії Історичної секції. Студії спогади, епістолярні джерела до редакції надсилали дослідники Н. Бракер,

⁸ *Грушевський М.* Переднє слово // *За сто літ*. – К., 1927. – Кн. I. – С. V.

⁹ *Водотика С.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – К.; Херсон, 1998. – С. 99–100.

¹⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. X. – Од. зб. 2441, 1685.

¹¹ Діяльність Історичної секції Всеукраїнської академії наук та зв’язаних з нею Історичних установ академії в році 1928. – К., 1930. – С. 22.

В. Никитин (Зінов'ївськ, колишній Єлисаветград), В. Герасименко С. Єгунова-Щербина, К. Копержинський, А. Музичка, О. Рябінін-Склярєвський, Т. Слабченко, О. Суслов (Одеса), М. Бужинський, Д. Граховецький, А. Дучинський, П. Клепацький, Ю. Циганенко (Полтава), І. Айзеншток, М. Гніп, А. Козаченко (Харків), Б. Шевелів, Л. Миловичов, М. Скугар-Скварський (Чернігів), Н. Бухбіндер, В. Данилов (Ленінград). Унікальні матеріали до витоків та діяльності Київської громади видрукували на сторінках збірника кийвські дослідники – Г. Житецький, В. Міяковський, О. Назарєвський, Ф. Савченко, А. Степович, О. Тулуб, С. Шамрай. Їх доповнили спогади М. Беренштам-Кістяківської, С. Русової, Л. Міщенко. Власне і на сьогодні “За сто літ” разом з публікаціями в “Україні” залишається найповнішою добіркою матеріалів до історії українських Громад¹².

Епістолярні джерела свідчать про особисту активну участь М. Грушевського у формуванні редакційного портфеля “За сто літ”, його безпосереднє сприяння місцевим дослідникам, ініціативу щодо розробки тих чи інших сюжетів, архівних пошуків матеріалів до збірника. Так, листи енергійної літньої дослідниці з Єлисаветграда Н. Бракер до М. Грушевського за 1925–1930-і рр. ілюструють шанобливу увагу до її праці голови Історичної секції ВУАНта дають змогу реконструювати її наполегливу пошукову роботу при підготовці розвідок про місцевих українських діячів В. Менциця, О. Михалевича, М. Федоровського та інших студій “[...] маю за честь Вашу пропозицію зробити мене постійним співробітником Академії. Вважаю це дуже корисним для моєї роботи, бо без цього не матиму й доступу до архівів. [...] Постараюсь виконати всі Ваші бажання”¹³, – писала Н. Бракер у листі від 26 липня 1927 р. Наталя Аркадіївна часто висловлювала власні думки щодо пошукової роботи, які збігалися з головними засадами редакції “За сто літ”. “Можу мати оповідання про останні роки життя В. І. Григоровича, чи не записати його та не прислати Вам? Ще питаю мене один знайомий, чи не треба мені спогадів про сім’ю Тобілевичів. Взагалі, прохаю сказати, чи не треба збирати оттакі дрібниці, що з них не складеш цілої роботи, але, здається, вони можуть бути цікаві й стати колись у пригоді. Вже мало залишилось сучасників тих часів, і, думаю, треба б скористуватись ними”¹⁴.

У цьому ж контексті цікаві і збережені листи полтавського архівіста М. Бужинського. Так, 6 січня 1927 р. він повідомляв Грушевському “По Вашому дорученню через В. Д. Щепотьєва я переглянув матеріали рукописного відділу

¹² Див. зокрема: *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад другої половини XIX – на початку XX століття У 2-х кн. – К., 2000. – Кн. 1: Київська громада; Кн. 2: Громади Наддніпрянської України; *Палієнко М.* Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина XIX – початок XX ст.) // Київська старовина. – 1998. – № 2. – С. 49–84; *Катренко А.* Одеська громада 70–90 років XX ст. // Там само. – С. 84–95.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 361. – С. 5.

¹⁴ Там само. – С. 18.

Полт[авського] Держ[авного] Музею і знайшов до 50 листів Горленкадо Панаса Мирного, за роки 1883–1903. Листи ці, на мою думку, дуже цікаві, хоч, правда, я не мав змоги всіх їх перечитати, але й ті, що я перечитав, примушують до висновка про їх велику вартість. В цих листах характеризується ціла епоха щодо наукової праці, театру, “Кієвської Старини” і т. ин. Крім того там же мною виявлено 2 листи до Бориса Марковича”¹⁵.

Сприяв М. Грушевський і молодому харківському історичному М. Гніпу в пошуковій роботі та підготовці відомого монографічного дослідження “Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада” (Харків, 1930). У липні 1929 р. як співробітник Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН Михайло Гніп отримав посвідчення за підписом голови секції про відрадження до Москви “для праці над матеріалами з історії українського громадського руху кінця 1850–1860 рр.”¹⁶. По поверненні він подав до Комісії звіт, який переглядав сам М. Грушевський, дав йому власноруч заголовок та рекомендував до друку¹⁷. Опрацьований матеріал М. Гніп підготував у двох публікаціях до “За сто літ” та “України”. “Цими днями висилаю “Полтавську громаду”, я її ґрунтовно переробив і додав ще нового матеріалу. Розмір її тому побільшився – 3 1/4 аркуші. Громаду ніби призначено до 6 кн. “За сто літ”. Повідомте також, будь-теласкаві, чи може бути надрукована в 6 кн. “України” чи в 1 кн. за 1930 р. моя стаття з історії громад[ського] руху (трохи більш за аркуш)”¹⁸, – повідомляв він редакцію “України” 25 вересня 1929 р. Ці публікації не були видрукувані ні в “Україні”, ні в “За сто літ”. М. Гніп продовжував роботу над темою в московських та пітерських архівах і у 1930 р., про що свідчить його лист до Д. І. Багалія¹⁹, і, вірогідно, після цього було прийнято рішення про друк матеріалів окремим виданням.

Листування авторів з М. Грушевським висвітлює також і редакційні засади та виняткову увагу вченого до матеріалів, поданих до друку у збірках “За сто літ”. Показовим є збережене взаємне листування історика з С. Русовою з приводу друку її “Споминів”²⁰. Автор і редактор упродовж 1927–1929 рр. узгоджували умови публікації, які принципово відстоював М. Грушевський “Я пояснив Вам з самого початку, що ми стоїмо на тім, що те що друкується в наших виданнях, не повинно повторюватись. Се не газета, а збірники, котрі будуть в продажі, мабуть, і через 10–15 літ, і будуть завжди приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторювалось звичайно те що друковалося в “Былом” або в “Кіев. Старині”.

¹⁵ Там само. – Спр. 368. – Арк. 1–1зв.

¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 2148.

¹⁷ Звіт з виправленнями та вказівками М. Грушевського зберігається в ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 17111. Видруковано *Гніп М.* З громадського українського руху 1860-х років // Україна – 1929. – (Кн. 37.) – Жовтень–листопад. – С. 166–167.

¹⁸ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 1916.

¹⁹ Там само. – Ф. І. – Од. зб. 45671.

²⁰ *Миронець Н., Гонокова Л.* Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським // Український історик – 2002. – Ч. 1–4. – С. 518–537.

Як би Ви написали мені відразу, що друкуючиспомини у нас Ви, чи Ваші близькі, все таки хочете видати їх також і за кордоном, то я б і не підтримував свого бажання надрукувати Ваші спомини у нас. [...] коли Ви тепер знову ставите се видання і виявляєте бажання – коли не Ваше особисто то когось коло Вас, видати спомини в якскоршомучасі за кордоном, се ставить перед нами питання – чи в таким разі не краще припинити їх друк у нас? [...] Мені дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – недай боже – сваритись за права!”²¹ – писав Грушевський у березні 1929 р., коли постала справа підготовки до друку другої частини “Споминів” за 1879–1915 рр. Лише після запевнення С. Русової, що спогади не будуть друкуватися окремим виданням за кордоном²², М. Грушевський інформував про це раду Історичної секції, яка ухвалила продовжити друкувати подальші частини²³. “Я сам постарався з усею обережністю заповнити пропущені слова і вичеркнути непевне”²⁴, – повідомляв він згодом про свою редакційну роботу над рукописом. На подібних засадах відбувалася і домовленість з А. Жуком про друк спогадів Д. Антоновича. У зв’язку з відзначенням 25-ліття з дня смерті В. Б. Антоновича М. Грушевський мав намір опублікувати мемуари його сина, однак наголошував: “Розуміється, потім як ми виплатимо гонорар, сих споминів не можна друкувати в иншим місці ні в укр[аїнському] оригіналі ні в перекладі”²⁵, – писав він А. Жуку. На жаль, ця угода не була здійснена, своїх матеріалів Д. Антонович до редакції не надіслав²⁶.

Принциповими були і питання наукової етики, які іноді ставали предметом неабиякого занепокоєння головного редактора збірника. Наповнення редакційного портфеля “За сто літ” маловідомими, цікавими історичними джерелами,

²¹ Там само. – С. 534.

²² Там само. – С. 535.

²³ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 2431.

²⁴ *Миронець Н., Гонюкова Л.* Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським – С. 536. У цьому ж листі [1928 р.] М. Грушевський змушений був зважити на плани С. Русової видати “Спомини” окремою книгою: “Посилаю Вам офіційного листа; з огляду що Ви згадали про термін, коли можна передруковувати то я поставив 31. XII. 931. Звичайно рахується 5 літ, я поставив неповних 3 – бо в світ Спомини можуть вийти тільки по новім році, менше не можна поставити” (там само). Окремим виданням спогади побачили світ лише у 1937 р.: *Русова С.* Мої спомини – Львів: Видавничий кооператив “Хортиця”, 1937. – 280 с. Редактором видання був А. Жук. У передмові від видавництва зазначалося: “Частина споминів Софії Русової, що обіймають час до смерті її чоловіка – О. Русова в 1915 р. (до стор. 197 нашого видання), були первісно видруковані в 1928 р. у Києві, в II і III книжках збірників “За сто літ”, що виходили за редакцією М. Грушевського[...]. Решта споминів (від ст. 198 нашої книжки й до кінця) появляється друку перше”. Сама ж авторка, наголошуючи у вступі про першодрук споминів, писала: “Уважна критика знайшла в них чимало фактичних помилок, які постараюся в цьому виданні виправити з вдячністю для тих, хто на них звернули увагу, як от п. Максимовичу (гл. його рецензія в “Записках Іст. Філологічного відділу”, кн. XXV, 1929 р.)”.

²⁵ Цит. за: *Гирич І.* “Федераліст” очима “самостійника” (до історії написання статті А. Жука “М. Грушевський та СВУ”) // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 108.

²⁶ *Гирич І.* У тіні В. Липинського // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 38–41.

залучення відомих авторів мали забезпечити популярність видання, тому М. Грушевський надзвичайно ревниво сприймав розміщення замовлених ним статей у інших виданнях, розцінюючи це як особисту образу. Це, до певної міри, монопольне право М. Грушевського на публікацію історичних матеріалів у виданнях секції яскраво проявляється у сюжетах листів науковця Одеської центральної наукової бібліотеки К. Копержинського, чий публікації постійно з'являлися на сторінках провідного видання Історичної секції журналу "Україна". Вірогідно, він мав домовленість з Грушевським про підготовку матеріалу і для "За сто літ". Проте у листі від 14 жовтня 1927 р. К. Копержинський повідомляв, що "статтю про Коцюбинського передав Рубінштейнові, бо вона в мене розрослася, а Ви колись зауважили, що про Коцюбинського надто багато статей"²⁷. Реакція М. Грушевського відчувається з наступного листа К. Копержинського від 22 жовтня 1927 р., в якому він вибачався за "необдуманий вчинок": "Надалі буду обережнішим у справах літературної етики. На цей раз прошу пробачити мені помилку. Її зараз таки виправляю. [...] Статтю про Коцюбинського спішно надсилаю до Вас. Якщо вже пізно її пустити до "За сто літ", найкраще полегчить – нікуди її не збираюся віддавати. Взагалі своїх статей, за дужерідкими винятками, ніде більше не друкую й на всякі пропозиції звичайно відповідав у тій чи іншій формі відмовою"²⁸. Незважаючи на прикре непорозуміння, стаття К. Копержинського ближчим часом з'явилася у збірнику²⁹, а сам літературознавець невдовзі був особисто запрошений М. Грушевським на посаду керівника Комісії нової історії України³⁰.

В цілому на сторінках "За сто літ" було видруковано 112 публікацій 66 авторів. Окрім вищезгаданих відомих істориків та літературознавців, до збірки залучалося чимало краєзнавців та молодих учених. Аналіз бібліографічних покажчиків видань ВУАН свідчить, що серед авторів "За сто літ" була низка дослідників, чий поодинокі публікації побачили світ лише на сторінках цього видання (серед академічних видань). В їх числі Ю. Бер, Н. Богданова, О. Витшинський, П. Пушчинський, Ю. Циганенко, П. Ярош, В. Никитин, А. Трегубова

Спроба дослідити біографії всіх авторів збірника показала, що значну частину дослідників було репресовано наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Завдяки редакційному листуванню щодо окремих авторів зібрано відомості про їх місце проживання, заняття та співпрацю з Історичною секцією ВУАН Але, на жаль, з'ясувати їхні долі на сьогодні не вдалося (П. Абрамович³¹, Н. Бракер,

²⁷ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 550. – С. 4.

²⁸ Там само. – С. 7–8.

²⁹ *Копержинський К.* До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського "П'ятизлотник" і "На віру" // За сто літ. – К., 1928. – Кн. 2. – С. 273–282.

³⁰ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 550. – Арк. 2–3.

³¹ У своєму листі до редакції співавтор публікації про Гейнча П. Абрамович писав: "Повідомляю також, що автор статті, себто я (підкреслення в листі. – С. П., Г. Ш.), є Петро, а не Павло" (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 15444). Таким чином, в іменному покажчику ми уточнюємо це ім'я. Серед нечисленних матеріалів до біографії цього науковця цікавим є його лист до Д. Багалія від 11 травня 1925 р., в якому він порушує питання створення наукової бібліотеки в Житомирі (ІР НБУВ. – Ф. I. – Од. зб. 45496).

Н. Бухбіндер, М. Гніп, Д. Граховецький, С. Єгунова-Щербина, С. Козлов, І. Лютий, В. Никитин, О. Савич, Ю. Циганенко). Можна лише припускати, що багатьох з них не обминули жорстокі репресії 1930-х. Про Ю. Бера, Н. Богданову, О. Витошинського та П. Пушинського будь-яких біографічних даних не виявлено. З ліквідацією Історичних установ під головуванням М. Грушевського на початку 1930-х рр. зникають і відомості про діяльність їх працівників. Так, у списках співробітників ВУАН поданих у 4-й книзі (1934–1937) відомого сучасного видання документів та матеріалів до історії академії за 1918–1941 рр.³² знаходимо лише двох авторів “За сто літ”: О. Назаревського та Є. Рудницького. Всі інші імена з відомих причин зникають із цих списків.

Погром Історичної секції відбувся як на долі її співробітників, так і на долі провідних видань. Анонсована 1930 р., не побачила світ сьома книга “За сто літ”, так само як і інші видання секції: “Науковий збірник за рік 1930”, збірники “Полуднева Україна”³³ та “Західна Україна”³⁴, другий том “Київського збірника”³⁵ та випуски “Первісного громадянства” за 1930 р.³⁶. Серед численних нереалізованих українознавчих наукових проєктів початку 1930-х рр. слід згадати і 4-й випуск “Наукового збірника” Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді (1933)³⁷; оскільки члени його були активними співробітниками “За сто літ”, окремі імена (В. Дроздовський, С. Шкріб, Л. Петретц) зустрічаємо і серед авторів анонсованої 7-ї книги. Ці факти відомий український історик Сергій Білокінь розглядає як “більшовицький терор проти книжкової культури”³⁸.

³² Історія Академії наук України 1918–1923. Документи матеріали. – К., 1993; Історія Національної академії наук України 1924–1928. Документи матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України 1929–1933. Документи матеріали. – К., 1998; Історія Національної академії наук України 1934–1937. Документи матеріали. – К., 2003; Історія Національної академії наук України 1938–1941. – К., 2003.

³³ Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Львів, 2004. – Т. II. – С. 560–561; Швидько Г. М. С. Грушевський і репресований збірник “Полуднева Україна” // Український історик – 1991–1992. – Ч. 110–115. – С. 69; Папакіна Т. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук збірник “Полуднева Україна” // Архіви України – 2001. – № 6. – С. 24–32.

³⁴ Стеблій Ф. Збірник Західна Україна – нездійснений проєкт М. Грушевською І. Крип’якевича // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві – С. 765–778.

³⁵ Панькова С. Сергій Шамрай: вибір шляху (штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) // Український історик – 2002. – Ч. 1–4. – С. 328; Папакіна Т. Документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело до вивчення діяльності Комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвід. зб. наук пр. – К., 2001. – Вип. 3. – С. 334–346.

³⁶ Матяш І. “Первісне громадянство” як явище історіографії (показчик змісту) // Молода нація. – 2002. – № 2. – С. 330–331.

³⁷ Дудко В. Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. – 1997. – № 1–2. – С. 48–57.

³⁸ Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки... – С. 561.

Відомості про 7-у книгу було подано в анонсі видань Історичної секції ВУАН уміщеному на третій сторінці обкладинки шостої книжки “За сто літ”. Державне видавництво України інформувало, що книга друкується, тут же було зазначено її зміст:

Перетц Лев. З листування українців з В. А. Жуковським
Айзеншток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні.
Граховецький Д. До біографії Кирило-Методіївця І. Я. Посяди.
Данилов П. Листи П. О. і О. П. Кулішів до М. О. Максимовича.
Дроздовський В. Нездійсненні видання 1865 р.
Шкроб С. Забутий промовець на могилі Шевченка (Хорошевський).
Бухбіндер Н. З листування акад. О. Пипіна.
Кістяківська М. В. П. Батуринський та його спомини про Драгоманова.
Чаговець В. З темряви минулого (рр. 1891–1895).
Кравченко В. Відкриття пам’ятника Котляревському та інші³⁹.

Які саме “інші” і як наповнювався редакційний портфель 7-ї книги? Відповіді на ці запитання, з’ясувати процес підготовки цього невиданого числа збірника дає змогу низка збережених документів зі змістом 7-ї книги, який зазнав певних змін упродовж 1930 р. Одним з перших начерків збірника слід вважати “План VII кн. «За сто літ»”⁴⁰. Документ не датований, містить 21 позицію, назви статей не розписані, а позначені коротко, по суті змісту. Лише порівняння цього начерку з іншими списками дозволяє конкретизувати назву кожної статті та відтворити етапи підготовки книги. Вірогідно, до вказаного плану були включені переважно праці, які на той час уже були в редакційному портфелі “За сто літ” та “Україні”. Підтвердженням цього може слугувати авторське датування окремих рукописів 1929 р. чи резолюції на них на вірсець “До 6 кн. «За сто літ»”⁴¹. Тут на разі відзначимо лише ті праці, включені до плану, які у подальших документах не згадуються жодного разу. Відповідно, не збереглися і рукописи цих авторів. Йдеться про позиції, названі так: “Одеська Громада – Рябінін-Скляревський і Смоленська”; “Познанський – Бужинський”; “Франко – Кримський”⁴², “Універсал УНП – Граховецький”.

За цими короткими анотаціями вдалося виявити лише список, укладений Оленою Смоленською – членом Одеської громади, дружиною одного з її провідних діячів Леоніда Смоленського – і надісланий на ім’я М. Грушевського у жовтні 1929 р.⁴³ Вірогідно, редакція мала намір помістити його разом з новими матеріалами про Одеську громаду відомого дослідника О. Рябініна-Скляревського, який вже видрукував у виданнях Історичної секції низку публікацій за

³⁹ За століт. – К., 1930. – Кн. 6. За цим оголошенням зміст 7-ї книги подано у дослідженні *Білокін С.* Про видання, заборонені на стадії верстки... – С. 571.

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 14795.

⁴¹ Там само. – Од. зб. 18066, 14710 та ін.

⁴² Тут ідеться про студію М. Левченка “Листування Франка з Кримським” (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 31433).

⁴³ *Смоленская О. С.* Персональний состав Одесской старой украинской громады [Список] (ІР НБУВ. – Ф. X. – Од. зб. 18150).

темою⁴⁴. З листування автора з керівничим Комісії новітньої історії України К. Копержинським відомо, що він продовжував працювати над історією Громади і надсилав до Києва рукописи двох статей⁴⁵. Проте після їх повернення з відповідними відгуками та заувагами О. Рябінін-Скляревський переробив та розмістив свої розвідки в інших виданнях⁴⁶. Саме тому цих матеріалів і не знаходимо в редакційному портфелі 7-ї книги “За століт”. Листи ж О. Рябініна-Скляревського від 11 липня та 7 жовтня 1930 р. як відповідь редакції на розпочату роботу з реалізації плану є важливою підставою для датування цього документа не пізніше як 11 липня 1930 р.

З первісного задуму збірника не виявлено також відомостей щодо підготовки статей і самих рукописів М. Бужинського, Д. Граховецького та листування І. Франка з А. Кримським, яке мав подати М. Левченко Вірогідно, передбачалася подальша співпраця редакції з полтавськими дослідниками, постійними авторами “За століт” та “України” відповідно з тематикою їх студій, але невідомі обставини не дали можливості реалізувати ці плани. Публікація ж Миколи Левченка, названого сина академіка А. Кримського, стала неможливою у зв’язку з його арештом у справі СВУ⁴⁷.

Наступною, вже офіційною сходиною щодо узгодження змісту 7-ї книги став перелік статей, направлений одночасно 11 серпня 1930 р. до Державного

---

⁴⁴ З історії Одеської громади О. Рябінін-Скляревський видрукував у журналі “Україна” статті: “З революційного українського руху 1870-х років. Одеська Громада 1870-х років” (1926. – Кн. 5 (19). – С. 117–137); “О. М. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913 р.” (1929. – (Кн. 38). – Грудень – С. 40–49). У книгах “За століт” з’явилися його публікації “З революційного українського руху 1870-х рр. В добу тимчасових генерал-губернаторів” (1927. – Кн. 1. – С. 154–165); “З життя Одеської громади 1880-х років” (1929. – Кн. 4. – С. 161–180).

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18814–18815.

⁴⁶ Цей епізод, описаний у листі О. Рябініна-Скляревського до К. Копержинського від 7 жовтня 1930 р., важливий як для уявлення про редакційну лабораторію “За століт”, так і вивчення історії громадсько-політичного життя в Україні ХІХ ст.: “Щодо рукописів про Одеську Громаду справа стоїть так. Дійсно, рукописи було надіслано мені з Київ двічі. Перша редакція статті про Одеську Громаду 1880-х років захоплювала межі 1890-х років, стосунки Громади з О. І. Маркевичем. На рукопису була увага Михайла Сергієвича, що Маркевича слід виділити в окрему статтю. Про 1890-ті роки я написав нову статтю, в якій новим явищем були “Т-во Тарасівців”, чому і статтю я назвав тим іменем. Коли я надіслав рукопис до редакції “України” (або до Істор[ичної] секції), я одержав її назад з негативним висновком С. К. Тимченка та порадою використати спомини В. Г. Боровика. Цю пораду нема рації було писати, тому що в самій статті я покликався на Боровика, його архів і спомини. Коли я переказав Боровикові він мені сказав: “Тимченко на могилі Тараса (де складалося т-во) не був, на филоксерітеж не був і що там робилося, нічого не знає”. Після такого авторитетного висновка я вже не повернув рукопис до Київ, тим більше, що я мав відомості, що Михайло Сергієвич рукописине читав. Після того я передав рукопис до Інституту Шевченка, де він був поділений на дві статті. Одну надруковано в І-П числі журналу “Літературний архів” під назвою “Український друкі Комітет цензури за кордонної 1890-х років”. Другу друкує тепер Інститут в збірнику М. Коцюбинського під назвою “Коцюбинський і т-во Тарасівців”. Ось в цій останній вдругезаду я Одеську Громаду 1880-х років” (ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 18815).

⁴⁷ Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія “Українські історики”. – К.; Львів, 2003. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 184.

видавництва України у Києві⁴⁸ та Неодмінного секретаря ВУАН⁴⁹. В останньому висловлювалося прохання “дати дозвіл на друк цього збірника”. Отже, зміст збірника на серпень 1930 р. виглядав так:

1. *Чорноморець В.* Нездійснені укр. видання початку 60 рр. XIX ст.
2. *Перетц Лев.* Листи Максимовича до Жуковського
3. *Бухбіндер Наум.* Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії.

4. *Гнатюк В.* Лист Костомарова до Пипіна.
5. *Кравченко В. Г.* Зрушення (відкриття пам’ятника Котляревському).
6. *Шкроб С.* Забутий промовець на могилі Шевченка (Хорошевський).
7. *Данилів В.* Листи Куліша до Максимовича.
8. *Савченко Ф.* Від Валувщини до Юзефовщини.
9. *Граховецький Д.* Формуляр кир. метод І. Я. Посяди.
10. *Кістяківська М.* Батуринський і його спомини про Драгоманова.
11. *Шевелів Б.* Жандармська розвідка про Русових⁵⁰.

Через місяць, 10 вересня 1930 р., канцелярія Неодмінного секретаря ВУАН у листі на ім’я М. Грушевського повідомляла про повернення 11 статей до 7-ї книги збірника “За сто літ” з рецензіями на них в. о. секретаря Історично-філологічного відділу проф. [С.] Д. Сидоряка. Тут же було подано список дозволених до друку семи статей, що відповідав 4, 6–11 позиціям надісланого до канцелярії змісту⁵¹. Втім, дозволена до друку стаття Ф. Савченка супроводжувалася зауваженням “з умовою змінити назву праці”⁵². Щодо інших 4-х (1–3, 5) висновок був таким: “Стаття В. Г. Кравченка “Зрушення” до друку не підходить”, “Решту статтів (Чорноморця, Перетця, Бухбіндера) треба переробити”⁵³.

Вдалося розшукати також фрагмент рецензії на окремі статті, поданої, як зазначалося у листі канцелярії Неодмінного секретаря ВУАН професором С. Д. Сидоряком. Ідеологічне забарвлення висновків значно домінує над рекомендаціями по суті змісту. Щодо статті Ф. Савченка “Від Валувщини до Юзефовщини” рецензент писав: “Можна подумати, що “укр[аїнська] справа” дійсно боролась за соціалізм, комунізм, тоді як це був по суті радикально-демок[ратичний] або просто лібер[альний] рух з націоналістичним забарвленням і з невеличкими впливами ідей утопійного соціалізму”⁵⁴. Вказівка не подавати до друку працю В. Кравченка “Зрушення” обґрунтовувалася так: “Опис відкриття пам’ятника Котляревському в Полтаві р. 1903 з чималою ідеалізацією українства. Нічого наукового в статті нема, й містити його в науковому виданні не слід”⁵⁵. Про

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 31431.

⁴⁹ Там само. – Од. зб. 31432.

⁵⁰ Там само. – Од. зб. 31431, 31432. Тут збережено зазначену в документах нумерацію та порядок розміщення статей, написання назв, лише прізвища винесено перед іменем. Усі позиції, зазначені у цих списках, взяті з первісного плану (пор.: од. зб. 14795).

⁵¹ Там само. – Од. зб. 31435.

⁵² Там само.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само. – Од. зб. 14735.

⁵⁵ Там само.

публікацію Н. Бухбіндера “М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії” зазначалося: “[...] хоч наведений лист і цікавий, проте він не дає ніякого права залічувати Драгоманова, всупереч загальній думці, до «предтеч рос[ійського] марксизма»”⁵⁶, а щодо праці Л. Перетця “Листи Максимовича до Жуковського” відповідно: “звертаю увагу, що взагалі в “Україні” й “За 100 літ” міститься чимало листів, нікому неінтересних і без всякої мети, тільки тому, що хтось натрапив на них і подав. До таких листів належить і лист Маркевича (чи Мартиновича)”⁵⁷. Не маючи підстав заперечити публікацію листів П. Куліша, підготовлених до друку В. Даниловим, С. Д. Сидоряк не міг обійти імена, на які так швидко зреагувала совєтська цензура у зв’язку з процесом СВУ: “Щодо листів Куліша й приміток Данілова, то треба тільки зауважити любов до посилення на своїх людей з підмоченою репутацією, як Павлушков (стор. 59), Єфремов (76) тощо. І це не тільки в Данілова”⁵⁸.

Після цих рекомендацій та дозволу на окремі праці формування змісту 7-ї книги тривало 9 жовтня 1930 р. редакція надсилає до Неодмінного секретаря ВУАН новий перелік та тексти статей з проханням дозволити їх до друку. Серед них публікації Л. Перетця, В. Чорноморця [Дроздовського] та Н. Бухбіндера, які рекомендувалося переробити. Крім того, було подано 7 нових праць⁵⁹:

Гніп М. Андрій Красовський.

Назаревський О. Київське студентство в грудні 1878 року.

Левченко М. Листування Франка з Кримським.

Синявський А. Сторінка з історії громадського руху на Україні.

Чаговець В. З темряви минулого.

Дубровський В. “Бурсіада”.

Савченко Ф. Записка Плеве.

Документів про реакцію керівництва ВУАН на подані розвідки не виявлено. Проте фактом підготовки їх до друку може слугувати розписка співробітника Історичної секції ВУАНІ. Щітківського від 4 липня 1931 р., що він “зазначені рукописи прийняв”⁶⁰. Вірогідно, йдеться про їх отримання з Державного видавництва України.

Останні дані про зміст збірника датуються 25 жовтня 1932 р.⁶¹ Це декілька копій з переліком статей сьомої книги “За сто літ” та відповідними вхідними номерами редакції. Вірогідно, це вже був упорядкований реєстр частини збережених рукописів. У порівнянні з попередніми офіційними списками 1930 р. у ньому з’являються дві нові статті:

Миловидов [Л.] Нелегальні писання серед Черн[ігівської] молоді⁶².

Савченко Ф. Ненадрукована автобіографія Костомарова

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. – Од. зб. 31433. Матеріали та студії В. Чаговця, В. Дубровського Ф. Савченка і М. Левченка включені з первісного плану збірника (пор.: од. зб. 14795).

⁶⁰ Там само. – Од. зб. 31437.

⁶¹ Там само. – Од. зб. 14724, 14795.

⁶² Цю статтю було включено до попереднього плану збірника (пор.: од. зб. 14795).

Отже, на підставі всіх виявлених документів про формування редакційного портфеля 7-ї книги “За сто літ” можна реконструювати зміст з усіма доповненнями й уточненнями. Принагідно відзначимо, що серед матеріалів збірника, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ (Ф. Х), вдалося виявити майже всі статті, які на різних етапах передбачалося вмістити у сьомій книзі. Всі вони переглянуті *de visu*, назви подано за збереженими машинописами (окремі з яких авторизовані) з указівкою одиниць зберігання. Статті, які не вдалося виявити, позначені астериском (*).

Айзеншток І. Листування Г. Квітки до Ф. Коні⁶³*

Бухбіндер Наум. Из переписки А. Н. Пыпина [Вступ] (од. зб. 16933)⁶⁴. Окрім цієї вступної статті, збереглася велика добірка підготовлених Н. Бухбіндером листів до О. М. Пипіна відомих українських діячів: В. Горленка (од. зб. 16949); Г. Жигецького (од. зб. 16956); А. Костомарової (од. зб. 16939); О. Котляревського (од. зб. 15003–15005); Ф. Лебединцева (од. зб. 16940); І. Линниченка (од. зб. 16941); Б. Марковича (од. зб. 16951); К. Михальчука (од. зб. 16942); О. Міщенко (од. зб. 16952); В. Науменка (од. зб. 16943); Є. Огоновського (од. зб. 16953); С. Подолінського (од. зб. 16958); І. Рудченка (16954); О. Русова (од. зб. 16944); О. Стороженька (од. зб. 16945). Вірогідно, якась із цих добірок призначалася до друку в 7-й книзі “За сто літ”.

Бухбіндер Наум М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії (кілька неопублікованих листів його до О. С. Суворіна) (од. зб. 14686, 16930).

Гнатюк В. Лист М. І. Костомарова до О. М. Пипіна (од. зб. 14704, 17109).

Гніп Михайло. Андрій Красовський (од. зб. 17112).

Граховецький Д. «Формуляр» (кол. кирило-методіївця) І. Я. Посяди за рр. 1849–1887 (од. зб. 14710).

Данилов В. Листи П. О. і О. М. Кулішів до М. О. Максимовича (Роки 1850–1864) (од. зб. 14714).

Дубровський В. “Бурсіада”*

Кістяківська Марія. В. П. Батуринський та його спомини про М. П. Драгоманова (од. зб. 14726).

Кравченко Василь. Зрушення [Відкриття пам’ятника Котляревському] (од. зб. 14734).

Левченко М. Листування Франка з Кримським*

Миловидов Лев. Нелегальні писання серед Чернігівської молоді р. 1862 (з таємної справи Чернігівської гімназії) (од. зб. 14739).

⁶³ Відомості про цю студію знаходимо лише у попередньому плані 7-ї книги (од. зб. 14795) та змісті, опублікованому 6-й книзі “За сто літ”.

⁶⁴ Цю публікацію було включено до попереднього плану збірника (од. зб. 14795) та подано у змісті, опублікованому 6-й книзі. У всіх інших джерелах йдеться про розвідку Н. Бухбіндера “М. П. Драгоманов проти народницької концепції перспектив Росії”. Проте відповідь дослідника редакції від 11 січня 1931 р. свідчить про плани подати ці матеріали у 7-й книзі. У цьому листі Н. Бухбіндера зазначалося: “В последнем своем письме Вы выразили пожелание, чтобы я прислал небольшое вступление к материалам, которые посылаю Вам. В виду этого посылаю небольшое вступительное статью к переписке А. Н. Пыпина” (ІР НБУВ. – Ф. Х. – Од. зб. 16934).

- Назаревський Олександр*. Київське студентство в грудні 1878 року (од. зб. 17798).
- Перетц Лев*. Листи М. Максимовича і М. Мартовича до В. А. Жуковського (од. зб. 17925).
- [Савченко Федір]*. Від Валусьщини до Юзефовщини (од. зб. 14694).
- Савченко Федір*. Записка В. Плеве в справі видання українського перекладу євангелія (од. зб. 18066).
- Савченко Федір*. Ненадрукована автобіографія Костомарова й листи його до шефів жандармів та Олександра II (1847–1860) (од. зб. 14764).
- Синявський А.* Сторінка з історії громадського руху на Україні*.
- Смоленська О.С.* Персональный состав Одесской старой украинской громады [список] (од. зб. 18150).
- Чаговець Всеволод*. “З темряви минулого”. II. Розбурханітні (од. зб. 18380).
- Чорноморець В. [Дроздовський В.]*. Нездійсненні українські видання початку 60 рр. XIX століття (од. зб. 14787).
- Шевелів Борис*. Жандармська розвідка про О. О. та С. Ф. Русових та зібрані нею в р. 1913 матеріали про них (До споминів Русових) (од. зб. 14795).
- Шкроб Сергій Ів[анович]*. Забутий промовець. До життєпису В. Ю. Хорошевського⁶⁵ (од. зб. 14798).

Які з цих 23-х студій мали увійти до збірника, не знали остаточно, напевно, і його упорядники. Вони прагнули зібрати рукописи та отримати дозвіл на друк цього вагомого доробку багатьох наукових осередків України. З початком 1931 р. робота припинилася, завданням співробітників, що продовжували працювати в нечисленних комісіях Історичного циклу ВУАН стало збереження унікальних матеріалів. Це розумів і М. Грушевський, перебуваючи “почесному вигнанні” у Москві. Саме на його прохання архів Історичних установ та редакції журналу “Україна” (у складі якої зберігалися і рукописи “За сто літ”) було перевезено у домашнє помешкання історика на Паньківську, 9⁶⁶. Небіж вченого С. Шамрай, що виконував з колегами доручення М. Грушевського був заарештований, проте ця акція набула розголосу і безслідно зникнути архів уже не міг.

Рукописи, зібрані до 7-ї книги “За сто літ”, не раз прислужилися сучасним українським дослідникам у їхніх наукових студіях. Це був перший крок до їх оприлюднення. Проте справжньою реабілітацією 7-ї книги “За сто літ” вважаємо видання цього збірника з включенням усіх збережених 19 розвідок, що передбачалися до друку, з відповідним науковим опрацюванням текстів та підготовкою коментарів. Подібний крок стане своєрідною даниною пам’яті тим, хто разом з М. Грушевським непрості для України часи творив правдиву українську науку.

---

⁶⁵ Цю розвідку С. Шкроба під однойменною назвою (“Забытый оратор. (Очерк жизни, деятельности и ренегатства В. Ю. Хорошевского)”) зустрічаємо у проспекті 4-го випуску “Наукового збірника” Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді (див.: *Дудко В.* Проспект невиданого збірника... – С. 51).

⁶⁶ *Панькова С.* Сергій Шамрай: вибір шляху... – С. 333–334.

* * *

Укладаючи цей покажчик, упорядники керувалися як науковою вартістю публікацій, так і тим фактом, що повна добірка всіх шести книг “За сто літ” уже стала бібліографічною рідкістю, що значно обмежує самостійний пошук необхідного матеріалу. Так, в одній з найбільших книгозбірень України – Науковій бібліотеці України ім. В. Вернадського – її можна розшукати лише у відділі стародруків та рідкісної книги. Однак це унікальне видання, як і передбачав М. Грушевський і донині послуговує кожному хто студіює історію громадсько-політичного та літературного життя України ХІХ – початку ХХ ст.

На сьогодні зміст “За сто літ” за книгами розписаний у відомих покажчиках видань ВУАН⁶⁷. Проте головною засадою запропонованого покажчика стали анотації статей та публікацій, що характеризують виключно джерельні матеріали, подані в кожній з них (витяги або окремі повні тексти приватного чи службового листування, спогади, щоденникові записи та інші біографічні матеріали, документи політичних процесів, донесення жандармських управлінь, генерал-губернаторів тощо). Це допоможе донести до читача інформацію про використані та введені до наукового обігу матеріали, оскільки за винятком розділу “Джерела, недруковані твори” такі відомості здебільшого не відтворено у заголовку.

Наступною засадою поданої роботи є систематизація змісту за тематикою та жанром публікацій. Хоча редакція збірника і не запровадила поділ матеріалів за певними рубриками, однак їх умовно можна розподілити на кілька блоків. Саме тому було здійснено спробу їх упорядкування за такими розділами:

- I. Від редакції.
- II. Громадсько-політичне життя.
Статті.
- III. Літературне та театральне життя.
Статті.
- IV. Джерела, недруковані твори.
Спогади, автобіографії, щоденники.
Листування.
Твори, заборонені цензурою та неопубліковані з інших причин.
- V. Ілюстрації.

За головний критерій другого і третього розділів узято тематику, четвертий розділ подає публікацію виключно джерел та недрукованих літературних творів. Як і будь-яка класифікація, цей поділ також є умовним. Ця умовність полягає насамперед у тому, що громадсько-політичні та літературні процеси в Україні завжди тісно перепліталися, отже, сюжети двох тематичних розділів досить часто перегукуються. Так само умовним є і виділення у самостійну складову IV розділу, адже концептуальними засадами видання була публікація досліджень, що ґрун-

⁶⁷ Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії Наук (1918–1929) / Склали М. М. Іванченко, Я. І. Стешенко – К., 1930. – (Кн. 1–4). – С. 32–34; Каталог видань Всеукраїнської Академії Наук за 1930 р. / Склад М. Сагарда. – К., 1931. – (Кн. 5–6). – С. 15–16; Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик – К., 1969. – (Кн. 1–6). – С. 27–29.

тувалися на джерельному матеріалі. За головний підхід до цього розділу взято таке: джерела, використані у статтях та розвідках II–III розділів, слугували лише вагомими аргументами розробки тих чи інших сюжетів, а у публікаціях IV розділу вони виступали виключно самостійними елементами. В окремому, п'ятому розділі, зібрано інформацію про всі ілюстрації, більшість з яких є рідкісними, поданими авторами з приватних архівів чи власних колекцій.

Розміщення публікацій у відповідних розділах – за алфавітним порядком прізвищ авторів. У разі, якщо один і той же автор подав декілька статей чи матеріалів, вони розміщуються за хронологією видання книг. Бібліографічний опис здійснено не за змістом, а заголовками, поданими на початку тексту, оскільки саме вони досить часто містять більш повну інформацію у вигляді підзаголовку. Правопис написання імен та прізвищ авторів, а також назв статей і публікацій джерел зафіксовано автентично. Для спрощення бібліографічного опису назву часопису і рік видання в записі опущено, оскільки на початку подано хронологічний покажчик. Принагідно відзначимо, що в редакційному портфелі часопису збереглися всі авторські матеріали (машинописи, зрідка рукописи), видрукувані на сторінках шести книг “За сто літ”, за винятком трьох позицій. Це публікації, підготовлені М. Кістяківським, К. Студинським та Ф. Савченком (позначені у покажчику астериском (*) біля порядкового номера).

Додатком до покажчика змісту служить анотований покажчик імен. Це ще один засадничий принцип даної роботи. Іменний покажчик, у свою чергу, містить відомості про авторів (позначені курсивом) та осіб, які згадуються у назвах статей чи анотаціях до них та переліку ілюстрацій. Кожне ім'я має відсилку на відповідний валовий номер покажчика змісту. Сподіваємось, що спроба подати покажчик “За сто літ” у новому форматі допоможе молодим дослідникам у їхніх наукових студіях, а також доповнить зібрані відомості про долі авторів збірника, окремі з яких і на сьогодні залишаються невідомими.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1927. – Книга перша. (Записок б[увшої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXIV). – IV + [2] + 296 с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії нової історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1928. – Книга друга (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXV). – [2] 3 + 328 с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії нової історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1928. – Книга третя (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXIX). – 326 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1929. – Книга четверта (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXX). – 320 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією голови [Історичної] секції [ВУАН] акад. Михайла Грушевського – К., 1930. – Книга п'ята (Записок кол[ишньої] Історичної секції Українського наукового товариства в Києві, т. XXXI). – 313 + [2] с. Наклад 3000 прим.

За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / Заходом Комісії новішої історії України під редакцією акад. Михайла Грушевського – Харків; К., 1930. – Книга шоста (Записок колишньої Історичної секції Українського наукового товариства в Києві. – Т. XXXVIII). – 332 + [2] с. Наклад 3000 прим.

СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ

І. ВІД РЕДАКЦІЇ

1. *Грушевський М.* Передне слово // Кн. 1. – С. III–VI.

II. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

Статті

2. *Бер Юлій.* Лист революціонера семидесятника // Кн. 3. – С. 97–101.

Лист-прокламація невстановленого автора, народника, учасника терористичних актів 1878–1879 рр. з планом переходу від мирної пропагандистської роботи до методів індивідуального терору

3. *Бер Юлій.* “Земля і Воля” на роздоріжжі. (Початок політичного терору на Україні) // Кн. 4. – С. 70–108.

У тексті прокламації виконавчого комітету Російської соціал-революційної партії 1878–1879 рр.; наказ начальника Київського губернського жандармського управління В. Д. Новицького від 11 лютого 1879 р. про обшуки та арешти учасників революційної організації у Києві; фрагменти спогадів В. Дебогорія-Мокрієвича; свідчення та листи заарештованих членів організації. Додаток документи Київського і Московського губернських жандармських управлінь у справі учасників терористичних актів; звинувачувальний акт від 16 квітня 1879 р. щодо учасників збройного опору 11 лютого 1879 р.

4. *Бракер Наталя.* Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету // Кн. 3. – С. 46–49.

5. *Бракер Наталя.* Володимир Амвросієвич Менциц (1837–1916 рр.) // Кн. 4. – С. 196–200.

6. *Бракер Наталя.* Опанас Іванович Михалевич. 1848–1925 рр. // Кн. 6. – С. 153–165.

У тексті витяги зі спогадів про О. І. Михалевича сина, членів Єлисаветградської громади А. М. Грабенка О. Ф. Волошина та його власних споминів під назвою “Хроника Скулинских Михалевичей” (записана з 12 березня по 26 серпня 1886 р.).

7. *Буда Сергій*. Заслання Мик. Вас. Ковалевського (Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) // Кн. 2. – С. 200–223.

У тексті: довідка III відділення про М. Ковалевського (1878 р.); витяги з донесень полтавських та одеських жандармів (1878–1879 рр.); стаття М. В. Ковалевського “Из мест довольно отдаленных” (Мінусинськ Єнисейської губернії, 2 листопада 1880 р.) та його листи з приводу публікації статті до М. Т. Лоріс-Мелікова (2 січня 1882 р.), О. Ладиженського (20 грудня 1880 р.), редакції “Отечественных записок” (2 листопада 1880 р. та 8 березня 1881 р.); лист від невідомої (С. Ч.) до М. В. Ковалевського (22 грудня 1880 р.); листи М. В. Ковалевського до сестри Надії (8 березня 1881 р.) та Я. М. Шульгина (8 березня 1881 р.).

8. *Буда Сергій*. Українські переклади революційної літератури 1870-х років // Кн. 3. – С. 50–65.

У тексті: витяги зі спогадів про авторку українського перекладу “Истории французского крестьянина” О. Розумовської і родичів; витяги з секретного донесення (15 листопада 1872 р.) попечителя Київської шкільної округи міністрові народної освіти про склад та діяльність кам'янець-подільського гуртка інтелігенції, членом якого була О. Розумовська; витяги з донесень Київського жандармського управління у справі авторства українського перекладу “Сказки о четырех братьях” (1875 р., 1879 р.) та пояснення студента П. Пугинюка, підозрюваного в цій справі; витяги з донесень київського губернатора III відділенню про результати розслідування у справі студентської дальні, організатором якої був П. Пугинюк (1878 р.).

9. *Буда Сергій*. До біографії С. А. Подолінського // Кн. 5. – С. 192–207.

У тексті: витяги з архівних документів про діяльність та особисте життя С. Подолінського.

10. *Бужинський Михайло*. До біографії В. Л. Лукашевича // Кн. 3. – С. 3–4.

У тексті: лист III відділення (18 червня 1850 р.) до харківського генерал-губернатора С. Кокоскіна та відповідь на нього (26 липня 1850 р.) з інформацією про В. Лукашевича, заарештованого 18 січня 1825 р. за зв'язки з декабристами.

11. *Бужинський Михайло*. Революційні відозви в 1883 році на Полтавщині. (За матеріалами Полтавської Окружної Архівної Управи) // Кн. 3. – С. 123–124.

У тексті: відозва соціалістів-народників “Люде добрі!” від 18 березня 1883 р.

12. *Витошинський Омелян*. Селянські оповідання про Холмське “возсоединеніє” (1866–1875 рр.) // Кн. 1. – С. 77–82.

Додаток оповідання Палажки Бондарчук про “возсоединеніє” уніатів у селі Дрелеві (епізод з 5 січня 1874 р., записано 30 серпня 1911 р.); оповідання Якова Пархотюка про “возсоединеніє” уніатів у парафії Кобиляни Надбужні (записано 17 грудня 1911 р.), про загальний перепис людності 1897 р. та перепис “на католиків” (проведений на підставі указу від 17 квітня 1905 р.).

13. *Возняк Михайло*. Драгоманов у відновленій “Правді”. З додатком його листів до Ол. Барвінського й Ол. Кониського та й останнього до нього // Кн. 6. – С. 229–330.

У тексті: численні витяги з листів М. Драгоманова, О. Барвінського, М. Павлика, О. Кониського, І. Франка; програмна частина “Оповістки про політично-науковий місячник «Правда»” (серпень 1888 р.); повний текст статті М. Драгоманова щодо концептуальних засад видання “Правди” (видрукувана 1888 р. без його підпису); листи М. Драгоманова до редакції “Правди” від 16 березня 1890 р. та 28 травня 1893 р.; текст листа І. Франка “Кому за се сором?” (Відкритий лист до редакції “Правди”), опублікованого 1889 р. в часописі краківської молоді “Ognisko”. Додаток 12 листів М. Драгоманова до Володимира Олександра та Йосипа Барвінських 1877–1893 рр.; 8 листів О. Кониського до М. Драгоманова та 6 листів М. Драгоманова до О. Кониського (1888–1893 рр.).

14. *Герасименко Володимир*. З українського громадського руху на Поділлі (1905–1917). (Пам'яті д-ра К. Г. Солухи) // Кн. 5. – С. 305–313.

У тексті: список конфіскованої 1914 р. у діячів кам'янець-подільської “Просвіти” нелегальної літератури та політичні рецензії на окремі твори і видання; донесення кам'янець-подільського прокурора прокурору Одеської судової палати (11 січня 1915 р.) та начальника Подільського губернського жандармського управління [липень 1915 р.] про недоцільність порушення кримінальної справи щодо “Просвіти”; лист єпископа Никона до К. Солухи (1907–1908 рр.) у справі заведення української мови в духовних школах.

15. *Гермайзе Осип*. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині [18]70 рр. До споминів Ол. Ол. Русова // Кн. 1. – С. 259–265.

У тексті: витяги з документів канцелярії чернігівського губернатора про слідство у справі селянських заворушень та участі в них О. Русова (1879 р.).

16. *Гніп Михайло*. До історії громадського руху 1860-х рр. (Записка А. Л. Шиманова) // Кн. 5. – С. 170–182.

Записка А. Шиманова “Нам тяжело противоречия а еще м. б. тяжелее равнодушие к ним” складена в кінці 1861 – на початку 1862 рр. як спроба вироблення програми діяльності Харківської громади.

17. *Гніп Михайло*. Школа В. В. Лесевича // Кн. 6. – С. 124–133.

У тексті: заява В. Лесевича від 6 серпня 1864 р. до доглядача шкіл Лубенського повіту про дозвіл на відкриття в с. Денисівці Лубенського повіту приватного училища; стаття невстановленого кореспондента “Еще о земстве и народном образовании на южной Руси”; витяги з листування директора шкіл Полтавщини Кульжинського з повітовими доглядачами про виявлення фактів викладання українською мовою у підлеглих навчальних закладах; докладні відомості доглядача шкіл Лубенського повіту про Денисівську школу.

18. *Дучинський Антонин*. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901–1905 років // Кн. 2. – С. 283–320.

У тексті: постанова про результати обшуку на квартирі Русових 6 жовтня 1901 р. та їх діяльність; витяги з пояснення заарештованої С. Русової (1901 р.); відомості про земський статистик А. Кучерявенка долучені до справи Русових; витяги з жандармських донесень про діяльність РУП на Полтавщині; фрагменти листування полтавських та чернігівських жандармів про відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві; повідомлення департаменту поліції від 19 березня 1904 р. про заборону поширення в Росії “Літературно-наукового вісника”. Додаток відозви РУП “До чорноморських козаків”, “Страйкуйте – Борітеся – Поборете”; “Прокламація про поліцію на селі”, “Некрути”, прокурорсько-жандармський аналіз брошури РУП “Чи є тепер панщина”, вірш “Демонстрація” за підписом П. Розвій Поле.

19. *Дучинський Антонин*. З студентських літ Євгена Нероновича // Кн. 3. – С. 285–289.

Додаток дві жандармські постанови 1914 р. про політичну діяльність Є. Нероновича та позбавлення його права проживання в Полтавській, Чернігівській та Бессарабській губерніях протягом 3-х років.

20. *Дучинський Антонин*. До життєпису Ол. Ол. Русова // Кн. 4. – С. 312–320.

У тексті: витяги зі справи “Об украинской партии социалистов” з поясненнями О. Русова про святкування його 25-літньої статистичної діяльності. Додаток 4 листи О. Русова до Л. Жебуньова (червень–вересень 1906 р.), текст “Атестата Русова” з біографічними даними та відомостями про службу діяльність, виданий директором І-ї Київської гімназії О. Андріяшевим 8 лютого 1874 р.

21. *Житецький Ігнат*. О. О. Потебня і Харківська громада в 1861–63 рр. (Із щоденника та листування В. С. Гнилоширова) // Кн. 1. – С. 73–76.

22. *Житецький Ігнат*. “Кієвская Старина” сорок років тому. Історичні нариси та спомини // Кн. 3. – С. 125–146.

У тексті: витяги з листування Ф. Лебединцева О. Лашкевича щодо нового складу редакції “Кієвской старины” та програми видання; витяги з листування Г. Мачтета, М. Стороженка В. Горленка П. Житецького з редакцією щодо концептуальних засад журналу; публікації їх творів, статей, рецензій; офіційні відомості про кількість передплатників; фінансові справи видання за 1890–1904 рр.

23. *Камінський В'ячеслав*. Володимир Карпович Дебогорій-Мокрієвич в останні роки його життя (1917–1926) // Кн. 3. – С. 315–325.

У тексті: витяги з листів В. К. Дебогорія-Мокрієвича до сестри та В. Камінського з Болгарії 1922–1926 рр.

24. *Клепацький Павло*. Дворянське земське ополчення (“козаки”) 1812 р. на Полтавщині // Кн. 5. – С. 6–21.

У тексті: витяги з листів полтавських дворян про озброєння козаків-ополченців; витяги з повідомлень командувача полтавського дворянського ополчення князя П. С. Жевахова та маршалка полтавського губернського дворянського зібрання Д. П. Трошинського

25. *Козаченко Антін*. До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. “Діло поміщиків Закревських” // Кн. 2. – С. 103–106.

26. *Козлов Сергій*. З життя гуртків “Народної Волі” на Роменщині (1878–1884 рр.) // Кн. 6. – С. 166–191.

У тексті: висновок прокурора Петербурзької судової палати від 31 липня 1880 р. у справі подружжя Морозових та Глекке; документи Харківської судової палати, департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Полтавського губернського жандармського управління (1884–1897 рр.) у справі членів “Народної Волі”.

27. *Козуб Сергій*. Валеріян Боржковський (1864–1919). (Матеріали до його політичної та громадської діяльності) // Кн. 5. – С. 244–251.

У тексті: витяги з листування подільського губернатора одеського поліцеймейстера та Подільської губернської жандармської управи щодо політичної діяльності В. Боржковського; 3 листи В. Боржковського до М. Комарова (1892 р., 1902 р.), 2 листи до О. Погибко (1893 р.), 2 листи до М. Коцюбинського (1902 р., 1909 р.).

28. *Миловидов Лев*. Наступ реакції на школу в 1860-х роках (Два документи з таємної справи чернігівської гімназії) // Кн. 4. – С. 48–50.

Додаток: лист куратора Київської шкільної округи князя О. Ширинського Шихматова до директора Чернігівської гімназії, управляючого дирекцією училищ Чернігівської губернії про діяльність у Полтаві українофільської партії і заборону поширення українських книжок у сільських школах (19 липня 1866 р.); таємна інструкція про пильний нагляд за вчителями з метою запобігання зв'язків з “українофілами” (24 липня 1866 р.).

29. *Міяковський Володимир*. Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві // Кн. 1. – С. 20–45.

У тексті: свідчення О. В. Марковича про сестру К. Керстен; лист К. Керстен до графа О. Орлова з клопотанням про переведення брата до Одеси (22 січня 1850 р.). Додаток: листування Опанаса Марковича (1845–1846 рр.) – лист О. О. Затиркевича (11 травня [1845 р.]), лист М. І. Гулака (5 лютого 1846 р.) та 3 листи К. Керстен до О. Марковича (жовтень–грудень 1846 р.); лист О. Марковича до М. Гулака (15 лютого 1845 р.).

30. *Назаревський Олександр*. Ювілей Київського університету і студенські заклоти 1884 року // Кн. 2. – С. 224–250.

У тексті: уривок з приватного листа невідомого студента університету про підготовку до ювілею; донесення міністра внутрішніх справ Д. Толстого Олександровича від 15 вересня 1884 р. про студентські заворушення у Києві; відозва студентів “К русскому обществу” від 8 вересня 1884 р.; звернення учасників заколоту до студентів усіх інших університетів (4 жовтня 1884 р.); донесення від 24 вересня 1884 р. жандармського полковника В. Новицького до департаменту поліції про заходи, вжиті щодо заколотників

31. *Назаревський Олександр*. “Березневий рух” київських студентів р. 1878 // Кн. 3. – С. 102–122.

У тексті: витяги з документів Київської шкільної округи про студентські заворушення 1878 р. та репресії проти їх учасників

32. *Назаревський Олександр*. До історії Київської громади 1870-х років // Кн. 5. – С. 208–212.

У тексті: анонімний лист до київського губернатора (квітень 1877 р.) про склад та діяльність Київської громади; лист київського губернатора до київського поліцеймейстера (23 квітня 1877 р.) про встановлення негласного нагляду за зібраннями членів Громади; відповідь поліцеймейстера (11 травня 1877 р.) про результати нагляду; інформація начальника київської жандармської управи від 21 травня 1878 р. про діяльність активних учасників громадського руху Ю. Ю. Цвітковського, П. Г. Житецького, В. Л. Беренштама та ін.

33. *Пуцинський П.* Службові листування І. П. Котляревського (Архів колишніх полтавських “Богоугодных заведений” // Кн. 1. – С. 1–15.

У тексті: витяги з листів І. П. Котляревського про його діяльність на посаді попечителя полтавських “богоугодных заведений”, стосунки з урядовцями та людьми, що потребували опіки.

34. *Рудницький Євген*. До історії польського козакофільства // Кн. 1. – С. 62–66.

Додаток 4 документи до життя та діяльності Міхала Чайковського (Мехмет-Садик-паші).

35. *Рудницький Євген*. “Дело о ношении хлопманского костюма”. (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) // Кн. 2. – С. 122–134.

Додаток 11 окремих документів зі слідчої справи Амоса Свидницького 1865–1866 рр.

36. *Рябінін-Скляревський Олександр*. З революційного українського руху 1870-х рр. В добу тимчасових генерал-губернаторів // Кн. 1. – С. 154–165.

У тексті: документи з винувачення членів Одеської громади Є. І. Борисова (1879 р.) та В. Г. Мальваного (1879 р.); витяг з реєстрів департаменту поліції про діячів громадського руху що перебували за кордоном

37. *Рябінін-Скляревський Олександр*. З життя Одеської Громади 1880-х років // Кн. 4. – С. 161–180.

У тексті: зміст упорядкованих М. Комаровим українських збірок, заборонених Головним управлінням у справах друку: “Розмова Одеський літературно-етнографічний збірник на 1889 рік”; “Запомога – Малорусский литературный сборник. В пользу пострадавших от неурожая” (1892); програма концерту до Шевченківських свят, влаштованого в Одесі “Славянским благотворительным обществом Кирилла и Мефодия” 26 лютого 1895 р. Додаток “Українська марсельєза” (повний текст українського перекладу Л. А. Смоленського).

38. *Савич Олександр*. Микола Іванович Гулак в пермському заслання в 1850–1856 роках. (За даними Пермського Окружного Архіву) // Кн. 6. – С. 107–114.

У тексті: прохання М. Гулака від 2 травня 1851 р. на ім’я імператора про дозвіл обійняти посаду в канцелярії пермського губернатора клопотання виконуючого обов’язки пермського губернатора П. Клушина від 1 лютого 1855 р. про звільнення М. Гулака з-під поліцейського

нагляду, формулярний список перекладача пермського губернського управління М. Гулака укладений 1 жовтня 1856 р.

39. *Скугар-Скварський Михайло*. До історії українського руху (В українському гуртку студентів-ветеринарів у Дерпті) // Кн. 4. – С. 310–311.

40. *Циганенко Юрій*. “Брошюры преступного содержания”. Заборона брошюри В. І. Василенка в 1914 р. // Кн. 2. – С. 324–327.

41. *Циганенко Юрій*. Шевченківське свято на Полтавщині року 1914 та заборона “Кобзаря” // Кн. 3. – С. 290–292.

У тексті: лист Полтавського губернського жандармського управління до полтавського губернатора від 17 березня 1914 р. з відомостями про осіб, які брали участь у Шевченківському святі в Полтаві; дешифрований лист про підготовку нелегальної поїздки до Канева на могилу Т. Шевченка

42. *Циганенко Юрій*. До історії відкриття пам’ятника Котляревському // Кн. 5. – С. 262–263.

У тексті: “Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сипягіна” (зі справи Полтавського губернського жандармського управління в перекладі рос. мовою) з протестом проти заборони напису на пам’ятнику І. П. Котляревському українською мовою [автор М. Міхновський].

43. *Шевелів Борис*. Адреса Чернігівської Української Громади до Фінляндського Сейму з року 1905 // Кн. 2. – С. 321–323.

У тексті: “Адрес жителей города Чернигова Финляндскому Сейму за подписью 39 лиц” на захист прав фінського народу (надісланий начальником Фінляндського жандармського управління Чернігівському жандармському управлінню); відповідь Сейму від 10 лютого 1905 р. (фінською, шведською та французькою в примітках – переклад українською). Додаток листування начальників Фінляндського та Чернігівського жандармських управлінь (лютий–березень 1905 р.) з приводу адреса та ініціаторів його підготовки

44. *Шевелів Борис*. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотности з р. 1862 // Кн. 3. – С. 11–16.

У тексті: лист діячів Полтавської громади Д. Пильчиковата В. Лободи до С. Носа від 23 березня 1862 р. з пропозицією обговорити в Чернігівській громаді їх петицію до Петербурзького комітету грамотности про права навчання українською мовою та розповсюдження українських книжок; текст петиції Полтавської громади від 18 березня 1862 р., підписаної Д. Пильковим В. Лободою, О. Кониським; адрес викладачів київських шкіл до Петербурзького комітету грамотности

45. *Шевелів Борис*. Л. І. Глібов і тижневик “Черниговский листок” у процесі С. Носа, І. Андрущенко та инш. 1863–1868 рр. З нагоди століття народження Л. Глібова (1827–1927) // Кн. 4. – С. 25–47.

У тексті: витяги з документів чернігівського губернатора про діяльність Л. Глібова та видання “Черниговского листка”; лист І. Андрущенко з в’язниці до Л. Глібова (23 липня 1863 р.). Додаток тексти відозв чернігівського осередку партії “Земля і воля”, знайдені під час арешту І. Андрущенко “Свобода”, “Долго давили вас, братцы”, “Что нужно народу”.

46. *Шевелів Борис*. До процесу київських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги. (За матеріалами Чернігівського історичного архіву) // Кн. 5. – С. 213–232.

У тексті: витяги зі справи Д. Лизогуба в Одеському окружному суді та канцелярії чернігівського губернатора витяг з таємної справи канцелярії чернігівського губернатора “О преступном сообществе в Черниговской губернии”, порушеної на підставі свідчень В. Дриги від 17 липня 1879 р. напередодні судового процесу над Д. Лизогубом в Одесі; список

нелегальної літератури, виявленої в Чернігові 1880 р. на підставі свідчень В. Дриги. Додаток промова свідка Г. Здановича на процесі 53-х народовольців 1877 р.

III. ЛІТЕРАТУРНЕ ТА ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ

Статті

47. *Абрамович Павло; Гнатюк Володимир*. Ще про Гейнча (Гінча) (Біблію та біографічні нотатки) // Кн. 2. – С. 99–102.

48. *Айзеншток Єремія*. Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін (До історії літературних відносин) // Кн. 2. – С. 12–32.

Додаток 15 листів Г. Ф. Квітки до М. П. Погодіна 1830–1836 рр., 1841–1842 рр. з коментарями

49. *Айзеншток Ієремія*. До етнографічних планів 1840-х рр. // Кн. 4. – С. 12–24.

У тексті витяги з листів М. Максимовича (1838–1845 рр.), М. Костомарова (1839–1845 рр.) та П. Куліша (1845–1846 рр.) до І. Срезневського

50. *Богданова Надія*. Альбом М. Д. Селецької і автограф Т. Г. Шевченка // Кн. 1. – С. 16–19.

У тексті вступ до поезії Т. Шевченка “Мар’яна-черниця”, поданий за збереженим автографом в альбомі М. Д. Селецької уривки віршів А. Афанасьєва-Чужбинського (1846 р.) та М. Добровольського (1851 р.) з того ж альбому

51. *Возняк Михайло*. З письменницької спадщини Василя Мови (Лиманського) // Кн. 3. – С. 17–45.

Додаток 4 листи В. Мови до О. Кониського 1883 р. та 4 листи до редакції часопису “Діло” 1884–1885 рр.; твори письменника

52. *Грахоовецький Дмитро*. З видавничої діяльності Б. Грінченка та Полтавського губ. земства в 1890 рр. // Кн. 5. – С. 252–261.

У тексті лист Б. Грінченка (вересень 1895 р.) до працівника Полтавського губернского земства М. Г. Кулябка-Корецького з проханням сприяти виданню його біографічного нарису “Иван Петрович Котляревский: рассказ о его жизни и его сочинениях”, відгук експертної комісії Полтавської земської управи щодо рукопису Б. Грінченка, відповідь письменника на подані зауваження

53. *Данилов Володимир*. Два невідомі українські автори [Герасим Лузанов та Микола Олександрович Толстой] // Кн. 6. – С. 3–6.

У тексті українські вірші Г. Лузанова

54. *Козуб Сергій*. Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 р. // Кн. 1. – С. 233–235.

Додаток уривок ненаписаного оповідання, поданий за конспектом М. Коцюбинського

55. *Копержинський Кость*. До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: “П’ятизлотник” і “На віру” // Кн. 2. – С. 273–282.

56. *Лютий Іван*. До ранньої творчості Коцюбинського (Джерела картки з щоденника “На крилах пісні”) // Кн. 4. – С. 300–309.

У тексті листи М. Коцюбинського до дружини (1896 р., 1910 р.), щоденникові записи письменника, тексти чумацьких пісень, які послужили мотивами до написання твору М. Коцюбинського “На крилах пісні” (1895). Додаток листи А. Дупляка до М. Коцюбинського 1908–1913 рр.

57. *Марковський Михайло*. “Енеїда” Рачинського // Кн. 3. – С. 5–10.

58. *Музичка А.* З творчості І. Тобілевича (Карпенка-Карого). Перша редакція першої дії Тобілевичевої п'єси "Батькова казка" (Архівний матеріал) // Кн. 1. – С. 208–219.

Додаток текст першої дії драми Карпенка-Карого "Артист" (первісна назва п'єси "Батькова казка"), призначеної до друку у збірнику "Запомога" (1892 р.), забороненому цензурою.

59. *Савченко Федір.* І. П. Котляревський в обороні своїх авторських прав // Кн. 4. – С. 3–4.

Додаток заява І. П. Котляревського (1829 р.) полтавському поліцмейстеру І. Мантосу зі скаргою про постановку іноземною трупною опери "Наталка Полтавка" без його відома.

60. *Савченко Федір.* Нові відомості про неопубліковану "Історію України" Олекси Мартоса // Кн. 6. – С. 7–14.

Додаток лист О. Мартоса до члена-секретаря Петербурзької академії наук П. І. Соколова (березень 1822 р.); лист цензурного комітету до П. І. Соколова (березень 1822 р.); 2 листи Міністерства народної освіти до професора О. В. Никитенка з проханням подати висновок на рукопис О. Мартоса (серпень і жовтень 1839 р.); рецензія О. В. Никитенка

61. *Тулуб Олександр.* Михайло Старицький в боротьбі з цензурою 1880-х років. (З матеріалів Київського Цензурного Комітету) // Кн. 4. – С. 190–195.

У тексті: повідомлення Головного управління у справах друку 1881–1894 рр. про заборону друкувати твори українських письменників, зокрема М. Старицького, в різних збірках і альманахах.

62. *Шевелів Борис.* "Чумаки" Филімона Галузенка й справжній автор цієї поеми // Кн. 6. – С. 17–36.

IV. ДЖЕРЕЛА, НЕДРУКОВАНІ ТВОРИ

Спогади, автобіографії, щоденники

63. *Беренишам-Кістяковська Марія.* Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років [Спогади] // Кн. 3. – С. 206–225.

64. *Возняк Михайло.* Матеріали до життєпису Франка (з додатком двох недрукованих його автобіографій) // Кн. 1. – С. 166–186.

Автобіографія І. Франка українською мовою, написана після 1890 р., та автобіографія німецькою мовою, написана 18 січня 1909 р., у власному перекладі письменника українською

65. *Дебогорій-Мокрієвич Володимир.* Із споминів про М. П. Драгоманова (Писано весною р. 1922) // Кн. 1. – С. 275–295.

66. *Єзунова-Щербина Софія.* Одеська Громада кінця 1870-х років. Спомини // Кн. 2. – С. 189–199.

67. *Житецький Ігнат.* Новий уривок з автобіографії М. І. Костомарова // Кн. 4. – С. 51–54.

Недрукований фрагмент автобіографії про життя вченого у Києві 1845 р., надиктований влітку 1875 р.

68. *Мищенко Людмила.* З минулого століття. Спомини // Кн. 4. – С. 106–160.

69. *Мочульський Михайло.* З останніх десятиліть життя Франка 1896–1916. Спогади і причинки // Кн. 3. – С. 226–284.

70. *Русова Софія.* Мої спомини. Рр. 1861–1879 // Кн. 2. – С. 135–175.

71. *Русова Софія.* Мої спомини. 1879–1915 // Кн. 3. – С. 147–205.

72. *Сенгалевиц Хведір*. Золота грамота (Із споминів про 60-ті роки) // Кн. 1. – С. 67–72.

73. *Слабченко Тарас*. Автобіографія М. Л. Кропивницького // Кн. 1. – С. 187–199.

Автобіографія подана у листі М. Л. Кропивницького написаному до майбутньої дружини А. В. Маркович 9 жовтня 1885 р. в Єлисаветграді.

74. *Степович Андроник*. До кїво-галицьких зв'язків початку 1870-х років (З щоденників Г. П. Галагана) // Кн. 5. – С. 183–191.

Щоденникові записи 29 січня – 8 квітня 1872 р. під заголовком “Заметки по действиям Киевского отдела славянского благотворительного комитета и вообще по делу славянскому 1872 года. В Киеве”.

75. *Сулов Онисим*. Подорож трупи Деркача до Парижу в 1894 р. (Спогади) // Кн. 1. – С. 220–226.

76. *Трегубова Антоніна*. Де що з життя Ольги Франкової // Кн. 5. – С. 264–271.

77. *Тулуб Олександр*. Матеріяли до життєпису Володимира Самійленка // Кн. 3. – С. 295–314.

Автобіографія В. Самійленка, записана 15 червня – 5 серпня 1925 р. О. Тулубом переглянутої доповнена письменником В автобіографії подані три недруковані на той час його вірші: “Гостра стаття”, “Брехня”, “Пііта” (на мотив Лермонтова).

78. *Тулуб Олександр*. Олександр Тарковський та його “Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі” // Кн. 5. – С. 234–243.

Спогади під назвою “Начерк історії революційного руху в м. Єлисаветі на Херсонщині”, продиктовані О. Тарковським дружині незадовго до смерті, влітку 1924 р.

79. *Чаговець Всеволод*. З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині) // Кн. 6. – С. 192–228.

80. *Шамрай Сергій*. Спомини Ол. Ол. Русова // Кн. 1. – С. 236–258.

Спогади О. О. Русова під заголовком “Как крамолоискатели разыскивали «украинофильство»”.

Листування

81. *Айзениток Ієремія*. Г. Ф. Квітка і П. О. Плетньов // Кн. 5. – С. 22–120.
39 листів Г. Ф. Квітки 1839–1843 рр. з коментарями

82. *Айзениток Ієремія*. Листи М. Костомарова до А. Краєвського // Кн. 6. – С. 115–121.

17 листів 1856–1882 рр. з коментарями

83. *Берло Ганна*. З листування Василя Доманицького // Кн. 1. – С. 227–232.
6 листів В. Доманицького до Г. Берло з Ялти (жовтень 1901–квітень 1902 рр.).

84. *Богатирев Петро*. З листування Франтішка Ржегоржа. (Листи Ів. Франка, М. Павлика, Б. Грінченка) // Кн. 4. – С. 269–299.

Листи І. Франка (1887–1895), М. Павлика (1887–1898), Б. Грінченка (1892–1895). В тексті передмови перелік кореспондентів Ф. Ржегоржа, зміст матеріалів до народного календаря, зібраних дослідником

85. *Бухбіндер Наум*. Лист М. Костомарова до І. П. Корнілова // Кн. 6. – С. 122–123.

Лист від 30 березня 1863 р.

86. *Бухбіндер Наум*. Листи М. І. Костомарова до О. С. Суворіна // Кн. 4. – С. 60–69.

27 листів 1877–1885 рр.

87. *Бухбіндер Наум*. До історії українського театру. (Лист українських діячів до О. М. Пипіна) // Кн. 5. – С. 233.

Лист від 20 листопада 1880 р. з Єлисаветграда за підписом І. Тобілевича М. Кропивницького, А. Грабенка О. Михалевича, О. Тарковського О. Волошина

88. *Возняк Михайло*. З приводу двадцятиліття “Кобзаря” в редакції В. Доманицького (Його листування з Ів. Франком) // Кн. 5. – С. 272–304.

21 лист В. Доманицького до І. Франка 1903–1908 рр., 1 лист В. Доманицького до філологічної секції НТШ 1907 р. та 12 листів І. Франка до В. Доманицького 1907–1908 рр.

89. *Возняк Михайло*. З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (Листування з Олександром Кониським рр. 1863–1867) // Кн. 2. – С. 110–121.

11 листів П. Єфименка до О. Кониського з Холмогор

90. *Гніп Михайло*. До біографії І. П. Котляревського // Кн. 6. – С. 15–16.

Службове листування І. П. Котляревського 1827–1835 рр. про призначення на посаду попечителя полтавських “богоугодних заведень” та відставку за станом здоров’я.

91. *Граховецький Дмитро*. До біографії І. П. Котляревського // Кн. 2. – С. 10–11.

Службове листування І. П. Котляревського 1834 р. про тимчасове звільнення з посади попечителя полтавських “богоугодних заведень” та Будинку виховання бідних у зв’язку з відпусткою для лікування, офіційна відповідь про задоволення прохання

92. *Дорошкевич Олександр*. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна // Кн. 3. – С. 66–96.

23 листи (квітень 1870 – березень 1892 рр.) з коментарями

93. *Житецький Ігнат*. П’ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова // Кн. 4. – С. 55–59.

Листи 1871–1874 рр.

94. *Кирилюк Євген*. Листи П. Куліша до В. Тарновського // Кн. 6. – С. 145–152.

12 листів 1855–1876 рр. з коментарями

95. **Кістяківський Михайло*. Драгоманов у Флоренції // Кн. 2. – С. 176–188.

Записка М. П. Драгоманова адресована В. Б. та В. І. Антоновичамі О. Ф. та О. І. Кістяківським (між 1866 та 1868 рр.); 6 листів М. П. Драгоманова до О. Ф. Кістяківського з Флоренції 1871–1873 рр. та 2 листи Л. М. Драгоманової до О. І. Кістяківської того ж періоду з коментарями

96. *Міяковський Володимир*. Люди сорокових років (Кирило-методіївців їх листуванні) // Кн. 2. – С. 33–98.

35 листів О. Марковича, П. Куліша, М. Гулака, В. Ганки, І. Посяди, В. Білозерського, О. Навроцького, І. Вернадського, П. Максимовича, П. Сердюкова, П. Чуйкевича, А. Метлинського, К. Сементовського, П. Ашаніна 1846–1847 рр. з коментарями

97. *Никитин Василь*. З останніх днів життя М. Л. Кропивницького // Кн. 3. – С. 293–294.

4 листи М. Л. Кропивницького до В. О. Никитина (січень–лютий 1910 р., хутір Затишок).

98. *Савченко Федір*. Ненадруковані листи Куліша до Бодяньського // Кн. 4. – С. 5–11.

14 листів 1847–1853 рр.

99. *Савченко Федір*. Українська мова перед Рос. академією наук у 1805 р. // Кн. 5. – С. 3–5.

Лист О. Павловського до членів Петербурзької академії наук з проханням розглянути рукопис його праці “Обозрение малороссийского наречия” (1805 р.) та лист ректора Харківського університету І. С. Рижського до секретаря Петербурзької академії наук П. І. Соколова з пропозицією видання одного з українських літописів (1805 р.).

100. *Савченко Федір. Листування Я. Головацького з О. Бодянським (1843–1876 рр.) // Кн. 5. – С. 121–169.

26 листів Я. Головацького до О. Бодянського (1843–1876 рр.) та 1 лист до невідомої особи (після 1877 р.); 4 листи О. Бодянського до Я. Головацького (1865, 1869, 1870, 1871 рр.).

101. *Савченко Федір*. Листи П. П. Чубинського до Я. П. Полонського (1860–1874) // Кн. 6. – С. 134–144.

102. *Степович Андроник*. З аграрної політики на Правобережжі 1880-х рр. Лист Ів. Як. Рудченка до Ів. Ів. Ничипоренка // Кн. 4. – С. 181–189.

Лист від 1 листопада 1888 р., висвітлює діяльність Г. П. Галагана.

103. **Студинський Кирило*. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (З початків соціалістичного руху в Галичині) // Кн. 1. – С. 83–153.

16 листів та начерків листів В. Навроцького до М. Драгоманова (березень 1872 – жовтень 1877 рр.); 14 листів М. Драгоманова до В. Навроцького (березень 1872 – вересень 1876 рр.); свідчення В. Навроцького про М. Драгоманова перед судом у жовтні 1877 р., листи-прохання В. Навроцького до львівського суду (2 лютого, 19 липня 1878 р.), зокрема про повернення забраних листів та книг; відповіді суду

Твори, заборонені цензурою та неопубліковані з інших причин

104. *Возняк Михайло*. До публіцистичної діяльності Ів. Франка в рр. 1879–1883 // Кн. 4. – С. 225–268.

Неопубліковані тексти статей І. Франка до задуманої серії “Культурні образки з Галичини”, збережені серед листів І. Франка до М. Драгоманова “Шчо се за інтелігенція – галицькі попи?”, “Попи і економічне положіньє українського народу в Галичині”, “Шчо думає народ про уступившого митрополита Осипа Сембратовича?”, “Жиди богачі і “капцани” в Галичині”, “Мрії і надії українського народу в Галичині”, “Письма из Галиции”.

105. *Возняк Михайло*. “Гутак”. Недрукований початок повісті Івана Франка // Кн. 4. – С. 201–224.

106. *Мандзюк Іван*. Заборонені сторінки “Статистического описания Киевской губернии” І. І. Фундукля // Кн. 2. – С. 107–109.

У тексті таблиці “Загальний розрахунок числа робочих днів, яким надано поміщикам користування за виділені селянам землі, на підставі виданих правил”, заборонені до друку

107. [*Морачевський Павло*]. “Чумаки, або Україна з 1768 року”. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною в ночлігах чумацьких в 1848 року // Кн. 6. – С. 36–106.

108. *Науменко Володимир*. Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828-го року). (Подав І. Житецький) // Кн. 2. – С. 1–9.

109. *Франко Іван*. На вершку Кілька хвиль з життя людей “нічо не заробивших”. (З передмовою М. Возняка) // Кн. 2. – С. 251–272.

110. *Франко Іван*. “Терен у нозі”. Недрукована поема. (Подав М. Возняк) // Кн. 1. – С. 266–273.

111. *Шамрай Ганна*. Маршалок Ілляшенко-Кирилович. Полтавська “картинка” Миколаївських часів та її автор М. К. Велецький. // Кн. 1. – С. 46–61.

Оповідання М. К. Велецького “Маршалок Ілляшенко-Кирилович”, призначене для друкув “Киевской старине” та заборонене цензурою.

112. *Ярош Панько*. “Добродій”, заборонена цензурою переробка “Глитая” М. М. Кропивницького (1895 р.) // Кн. 1. – С. 200–207.
Текстияви І–ІІІ “Добродія”, яких немає в “Глитая”.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Портрети та фотопортрети

113. Дебогорій-Мокрієвич В. К. Портрет. Худ. К. Б. Кондратьєва // Кн. 1. – С. 274.
114. Дебогорій-Мокрієвич В. К. Травень 1879 р. Фотопортрет // Кн. 3. – С. 317.
115. Ковалевський М. В. (2 знімки 1889 р.) // Кн. 2. – С. 203.
116. Русов О. О. 1870-і рр. Фотопортрет // Кн. 2. – С. 137.
117. Русова С. Ф. 1874 р. Фотопортрет // Кн. 2. – С. 137.
118. Русова С. Ф. Останній фотопортрет // Кн. 3. – С. 149.

Фотопортрети членів партії “Народна воля”:

119. Алексенко-Сербинова М. М. 1876 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.
120. Алексенко-Сербинова П. І. Кінець 1860-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.
121. Анцибор С. Ф. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.
122. Глекке М. Г. 1911 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.
123. Глекке М. Г. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.
124. Давидович С. К. 1899 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.
125. Дейч Л. Г. 1890-ті рр. (?). Зі збірки Музею “Каторга и ссылка” // Кн. 6. – С. 167.
126. Калюжна М. В. Зі збірки Музею “Каторга и ссылка” // Кн. 6. – С. 176.
127. Кольчевська М. Д. Початок 1900-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.
128. Конашевич В. П. 1880-ті рр. Зі збірки Музею “Каторга и ссылка” // Кн. 6. – С. 190.
129. Литвинов О. П. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.
130. Мельникова В. Д. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.
131. Морозов П. О. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.
132. Околов А. З. 1900-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.
133. Самичко І. В. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.
134. Стефанович В. В. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.
135. Стефанович Я. В. 1882 р. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.
136. Шеденко А. І. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 176.
137. Шеденко Н. А. Фотографія С. Козлова. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 185.

138. Шеденко П. А. 1880-ті рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 177.
139. Шершавицький М. П. Кінець 1880-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 167.
140. Ярошенко Н. Г. Кінець 1870-х рр. Зі збірки С. Козлова // Кн. 6. – С. 168.

**Ілюстрації до поеми П. Морачевського
“Чумаки, або Україна з 1768 року”:**

141. Чумацький ночліг (до пісні I, розд. I). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 41.
142. Ганнуся (до пісні I, розд. V). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 49.
143. День перед Маковеєм (до пісні II, розд. II). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 54.
144. Сон Запорожця (до пісні III, розд. III). Малюнок М. Д. Затиркевича // Кн. 6. – С. 61.
145. Зрада (до пісні III, розд. V). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 69.
146. Чумацький ночліг (до початку пісні IV). Малюнок Х. В. Соломовича // Кн. 6. – С. 73.
147. Уманська різня (до пісні IV, розд. III). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 77.
148. Уманська різня (до пісні IV, розд. III). Малюнок Х. В. Соломовича 1852 р. // Кн. 6. – С. 79.
149. Уманська Пані з того світу (до пісні V, розд. III). Малюнок В. О. Треніна // Кн. 6. – С. 87.
150. Тінь Ганнусі (до пісні V, розд. V). Малюнок В. О. Треніна та Х. В. Соломовича 1852 р. // Кн. 6. – С. 89.

Відбитки документів та гравюр

151. Відбитки автографів власноручного звернення П. С. Морачевського до Чернігівського дворянського депутатського зібрання від 8 жовтня 1850 р. та рукопису твору “Чумаки, або Україна з 1768 року” (ч. I, с. 58) // Кн. 6. – С. 32.
152. Відбитка гравюри м. Львова на аркуші листа Я. Головацького до О. Бодянського надісланого з Коломиї 14 (2) березня 1844 р. // Кн. 5. – С. 169.
153. Відбитка “Золотої грамоти” (Грамота сільському народові) та печатки на ній // Кн. 1. – С. 69–70.

**АНОТОВАНИЙ ПОКАЖЧИК АВТОРІВ
ТА ІМЕН, ЩО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ В НАЗВАХ
ТА АНОТАЦІЯХ ДО НИХ, ПЕРЕЛІКУ ІЛЮСТРАЦІЙ**

Абрамович Павло [Петро] – бібліограф, бібліотекар, член секції наукових працівників Житомирського інституту народної освіти (1920-і рр.) – 47

Айзеншток Ієремія Якович (1900–1980) – український літературознавець. Випускник Харківського університету (1921), учень М. Сумцова та О. Білецького. Секретар Харківського народного університету (1917–1920), редактор спеціального Редакційного комітету для видання творів О. Потебні при ВУАН (1920–1922). У 1922–1925 рр. – аспірант науково-дослідної кафедри європейської культури секретар її секції історії літератури. Один з

організаторів, науковий співробітник, вчений секретар Науково-дослідного інституту Гараса Шевченка (1926–1931). З 1934 р. – працював у наукових установах та вищих школах Ленінграда. Автор досліджень з історії української російської літератури XIX ст., текстології. Підготував перше повне, коментоване видання щоденника Т. Г. Шевченка (1925) – 48–49, 81–82

Алексенко-Сербинова Марфа Михайлівна – член роменського гуртка народовольців, слухачка акушерських курсів у Харкові – 119

Алексенко-Сербинова Параска Іванівна – міщанка м. Ромни, мати Марфи Алексенко-Сербиної – 120

Андріяшев Олексій Хомич (1826–1907) – педагог, директор 1-ї київської чоловічої гімназії (1862–1890). Автор низки підручників, понад 200 книг та брошур, з 1864 р. – видавець та редактор “Киевского народного календаря” – 20

Андрущенко Іван Олексійович (?–1866) – землемір, громадський діяч. З початку 1860-х рр. – член таємного політичного товариства “Земля і воля”, Чернігівської громади. Співробітник з часописами “Черниговский листок”, “Основа”. Брав участь у виданні українських підручників, поширенні українських видань. 1864 р. засуджений, помер у Петропавлівській фортеці – 45

Антонович Варвара Іванівна – громадська діячка. Перша дружина В. Б. Антоновича. Член Київської Старої громади та заснованаго Л. Драгомановою “Товариства денних притулків для дітей робітників” – 95

Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908) – видатний український історик, археолог, громадський діяч. Один з організаторів та ідеологів Київської Старої громади – 95

Анцибор Степан Федотович – випускник роменського реального училища, член гуртка народовольців м. Ромни – 121

Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович (справж. прізвище – Афанасьєв; 1817–1875) – український і російський історик, мовознавець, етнограф, письменник. Приятель Т. Шевченка, супроводжував його в подорожі по Лівобережній Україні 1845–1846 рр. Автор спогадів про поета, записів про останні дні його життя. Брав участь у етнографічній експедиції по Півдню Росії. Засновник газети “Петербургский листок” (1864), відповідальний редактор сатиричного журналу “Искра” (1873). Працював інспектором шкіл грамотності у Петербурзі та завідувачем музею Петропавлівської фортеці – 50

Ашанін Павло Львович – поручик Новоархангельського уланського полку, брат М. І. Гулака, підозрювався у зв'язку з Кирило-Мефодіївським братством, проходиву справі – 96

Барвінський Володимир Григорович (1850–1883) – український письменник, критик, публіцист, громадсько-політичний діяч. Один із лідерів народовців. Редактор журналу “Правда” (1876–1883), засновник, видавець і редактор газети “Діло”. Брат О. і Й. Барвінських – 13

Барвінський Йосип (Осип) Григорович (1845–1889) – греко-католицький священник, письменник, перекладач. Автор історичних драм “Павло Полуботок”, “Чернігівка”. Брат О. і В. Барвінських – 13

Барвінський Олександр Григорович (1847–1926) – історик, педагог, громадсько-політичний діяч. Посол до Галицького сейму (1894–1904) та австрійського парламенту (1891–1907). Голова НТШ (1893–1897), заступник голови товариства “Просвіта” (1889–1895). Один з ініціаторів угоди 1890–1894 рр. між польською та українською фракціями Галицького сейму (“нова ера”). Брат В. і Й. Барвінських – 13

Бер Юлій – 2–3

Беренштам Вільям Людвігович (1838–1904) – педагог, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1862), викладач Володимирського кадетського корпусу у Києві, навчальних закладів у Кам'янці-Подільському та Петербурзі. Один із засновників та провідних діячів Київської Старої громади, учитель перших недільних шкіл. Член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник газети “Киевский телеграф”, журналу “Киевская старина” – 32

Беренштам-Кістяківська Марія Вільямівна (1869 – після 1930) – українська громадсько-політична діячка, педагог, публіцист Донька В. Беренштама, дружина Б. Кістяківського 1900 р. за збереження забороненої літератури була заарештована, декілька років перебувала під слідством З 1906 р. входила до гуртка осіб, що об'єдналися в “Комісії родинної школи” при Педагогічному товаристві Московського університету Співробітник, викладач географії Будинку вільної дитини, організованою комісією Автор популярної праці “Рассказы о борьбе человека с природой”, що протягом 1897–1921 рр. неодноразово перевидавалася (1901 р. в перекладі українською вийшла у Львові). Брала участь у виданні журналу “Свободное воспитание”. У 1920-х рр. – старший статистик Інституту для вивчення економічної кон'юнктури та народного господарства України ВУАН (1921), нештатний співробітник III відділу ВУАН з окремих наукових доручень (1923). Залишила спогади про батька, які зберігаються в ІР НБУВ – 63

Берло Ганна Львівна (1859–1942) – педагог, філолог, історик, перекладач, громадсько-культурна діячка. Викладач київських гімназій (1876–1919). У 1880–1910-х рр. – активна громадська діячка. 1895 р. брала участь у створенні видавничого гуртка “Вік”, до 1900 р. була його активним членом. Член гуртка зі складання біографій українських діячів під керівництвом В. Антоновича (середина 1890-х – 1908). Член НТШ у Львові, дійсний член Українського наукового товариства у Києві (з 1907) та його історичної і філологічної секцій. З 1919 р. – науковий співробітник Комісії для складання біографічного словника діячів України, член Постійної комісії для складання словника живої української мови ВУАН Нештатний співробітник Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН (з 1926). Автор спогадів “З київського життя 1880–1900 рр.”, “Мої знайомства з деякими українськими діячами”, видрукуваних у журналі “Україна” – 83

Білозерський Василь Михайлович (1825–1899) – український громадсько-політичний і культурний діяч, публіцист Один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, співзасновник та редактор журналу “Основа” – 96

Богатирьов (Богатирев) Петро Григорович (1893–1971) – російський фольклорист, етнограф, театрознавець. Випускник історико-філологічного факультету Московського університету (1918), професор університету (з 1940). Автор праць з фольклору та етнографії слов'ян, народного театру. У багатьох працях розглядав питання українського фольклору використовував український фольклорний матеріал – 84

Богданова Надія – 50

Бодяньський Осип Максимович (1808–1877) – український філолог-славист, історик, археограф, фольклорист, письменник і перекладач. Член-кореспондент Петербурзької АН (1854). Професор Московського університету (1842–1868, з перервою). Секретар (з 1845) Московського товариства історії й старожитностей російських та редактор його “Чтений”, де опублікував низку цінних документів з історії України (“Історія Русів”, “Літопис Самовидця” та ін.) – 98, 100, 152

Бондарчук Палажка – селянка с. Загайки Радинського повіту Седлецької губернії, оповідачка про долю холмських уніатів 1860–70-х рр. – 12

Боржковський Валеріян Васильович (1846–1919) – етнограф, археолог, краєзнавець, громадсько-політичний діяч. Автор історичних та етнографічних праць, зокрема досліджень подільського села. Друкував сяв “Киевской старине”, виданнях НТШ. Розстріляний більшовиками у Вінниці – 27

Борисов Євген Іванович – член Одеської громади 1870-х рр., завідувач редакції “Одеского вестника”. Співпрацював з М. Драгомановим, організовував перевезення женецької збірки “Громада” та інших драгомановських праць через кордон та їх розповсюдження в Україні. Підтримував контакти з революційно-народницьким підпіллям. 1879 р. засланий до Східного Сибіру – 36

Бракер Наталія Аркадіївна (1859 – після 1930) – історик культури нештатна постійна співробітниця Комісії історії Полудневої України та Комісії новітньої історії України

Історичної секції ВУАН Дослідниця громадсько-політичного життя Єлисаветграда. Друкувалася у виданнях Історичної секції – 4–6

Буда Сергій Олексійович (1869–1944, за ін. дж. – 1942) – історик, літературознавець, перекладач, публіцист У 1899–1914 рр. – співробітник київських газет, зокрема “Киевские отклики”, “Киевская мысль”, “Слово”, “Рада”, українських часописів “Нова громада”, “Украинская жизнь”, “Українська кооперація”, “Україна” та видавництв “Час” і “Книгоспілка”. У 1919–1930 рр. – науковець ВУАН співробітник Постійної комісії для складання словника живої української мови (з 1919) та Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні (з 1921). Друкувався у виданнях Історичної секції ВУАН 1930 р. звільнений комісією з чистки апарату ВУАН працював у київських видавництвах – 7–9

Бужинський Михайло Михайлович (1879–1937) – історик, архівознавець, археограф, краєзнавець. Викладач Московського та Полтавського кадетських корпусів (1905–1919). У 1923–1934 рр. працював на керівних посадах в архівних установах Полтави. Член Археографічної комісії та Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН Полтавського краєзнавчого товариства, член президії Полтавського наукового товариства при ВУАН. Подав низку розвідок з громадського життя України XIX – початку XX ст. на сторінках видань Історичної секції ВУАН Репресований – 10–11

Бухбіндер Наум Абрамович – історик, науковий співробітник Ленінградського бюро іспарту секретар історичного журналу “Красная летопись”. З 1918 р. займався дослідженнями історії революційного руху результатом чого стало видання низки книг за темою. У другій половині 1920-х рр. співпрацював з Історичною секцією ВУАН виявив та видрукував у її виданнях низку епістолярних джерел до історії громадського руху в Україні XIX ст. – 85–87

Василенко Віктор Іванович (1839–?) – український економіст, статистик і етнограф. Співробітник “Киевской старины”. Член Українського наукового товариства у Києві. Автор досліджень з економіки та етнографії Полтавщини – 40

Велецький Микола Костянтинович (1835–1904) – полтавський дворянин. Випускник Полтавської гімназії. Учасник Кримської війни. 1858 р. вийшов у відставку, проживав в Золотоніському та Миргородському повітах, зокрема в маєтку Ілляшенко-Кириловичів. Писав твори з українського народного побуту, більшість з яких не були опубліковані. Автор оповідань мемуарного характеру, окремі зберігаються в ІР НБУВ – 111

Вернадський Іван Васильович (1821–1884) – вчений, публіцист, громадський діяч. Батько В. Вернадського. Професор Київського (з 1849) та Московського (з 1850) університетів. У 1857–1868 рр. викладав у навчальних закладах Санкт-Петербурга. Засновник та редактор низки економічних часописів. У 1868–1876 рр. – керуючий Харківською конторою Державного банку. Знайомий П. Куліша – 96

Витошинський Омелян – 12

Возняк Михайло Степанович (1881–1954) – український літературознавець. Дійсний член НТШ (1914–1939). Академік АН УРСР (1929–1933; 1939–1954). Член комісії Історичної секції ВУАН історичної пісенності, Західної України, новітньої історії України – 13, 51, 64, 88, 89, 104–105, 109–110

Волошин Олександр Федорович (?–1893) – етнограф, член Єлисаветградської громади, автор спогадів про діяльність Громади та одного з її лідерів О. Михалевича. Його збірки народних пісень видані в Одесі Ю. Фесенком – 6, 87

Галузенко Філімон – див. Морачевський Пилип Семенович.

Ганка Вацлав (1791–1861) – чеський славіст, поет, діяч чеського національного відродження. Член-кореспондент Петербурзької академії наук. Прибічник панславізму, активний русофіль. Відомий своїми фальсифікатами старовинних слов'янських рукописів – 96

Гейнч (Гейч) Кароль-Август (1810 – після 1860) – український і польський драматург, театральний діяч. Вистави його п'єс на сценах театрів Житомира і Бердичева отримали схвальні відгуки критики (М. Грабовського і Вагілевича) – 47

Герасименко Володимир Якович (1895–1984) – український літературознавець, доктор філології. Вивчав літературну спадщину С. Руданської А. Свидницького, упорядковував видання їхніх творів. Автор досліджень про українські альманахи 1880-х–1890-х рр. У 1920-х рр. – штатний співробітник Комісії для видання пам'яток новітнього українського письменства ВУАН Один з фундаторів Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН Член, учений секретар Одеського наукового товариства при ВУАН– 14

Гермайзе Осип Юлійович (Іосиф Георгійович 1892–1958) – історик, археограф. Член Історичної секції УНТ. Керівник Археографічної комісії ВУАН (1924–1929), секції методології та соціологічного обґрунтування історії Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1929), співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні. Професор Київського інституту народної освіти. Репресований – 15

Глекке Марія Григорівна (уродж. Ярошенко) – член гуртка народовольців м. Ромни – 26, 122–123

Глібов Леонід Іванович (1827–1893) – український поет, байкар. Член Чернігівської громади з 1860-х рр., організатор недільних шкіл та видання книжок для народу Редактор газети “Черниговский листок” (1861–1863). З 1867 р. – директор Чернігівської земської друкарні – 45

Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – видатний український етнограф, фольклорист, дійсний член, секретар НТШ, голова Етнографічної комісії Співредактор ЛНВ (1898–1906). Академік ВУАН– 47

Гнилосиров Василь Степанович (1836–1900) – український громадський діяч, педагог, журналіст, письменник. Під час навчання у Харківському університеті брав участь у організації недільних шкіл, по допомогув їх розбудові звертався з листом до Т. Шевченка (1860). Член Київської громади (з 1869). У 1873–1895 рр. – директор повітової школи у Каневі. Доглядав Шевченкову могилу, заснував перший народний музей у Каневі – “Тарасову світлицю”. Друкувався під псевдонімом “Гавриш” на сторінках “Основи”, “Киевской старины”. Щоденник В. Гнилосирова зберігається в ІР НБУВ – 21

Гніп Михайло Олексійович (1900–?) – історик, архівіст. Аспірант Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури член Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН (1929–1930), Комісії Лівобережжя та Слобідської України ВУАН За завданням Історичної секції досліджував у архівах Росії та України історію Полтавської та Харківської громад, підготував та видав монографію “Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша. Полтавська громада” (Харків, 1930) – 16–17, 90

Головацький Яків Федорович (1814–1888) – український поет, історик літератури, етнограф і педагог Один із засновників “Руської трійці” та видавців “Русалки Дністрової” – 100, 152

Горленко Василь Петрович (1853–1907) – український літературознавець, мистецтвознавець, критик, фольклорист, етнограф, публіцист, дослідник збирач української старовини. Активно співпрацював у журналі “Киевская старина”. Автор низки праць про українських письменників, статей на історико-побутові та етнографічні теми, описів зібрань українських старожитностей (збірка В. В. Тарновського та музею К. М. Скаржинської) – 22

Грабенко Андрій (псевд. – А. Коношенко 1857 – після 1918) – письменник, етнограф, земський діяч на Херсонщині. Член Єлисаветградської громади, ТУП. Збирач народних пісень, автор спогадів про діяльність Громади та одного з її лідерів О. Михалевича – 6, 87

Граховецький Дмитро Демидович – історик, краєзнавець, співробітник Полтавського краєвого історичного архіву, член Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН Низку досліджень видрукував на сторінках журналу “Україна”, зокрема “Перші недільні школи на Полтавщині та їх діячі (1860–1862 рр.)” – 52, 91.

Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, перекладач, публіцист, фольклорист, мовознавець, педагог, громадський діяч. Один із фундаторів “Братства тарасівців”, активний діяч Чернігівської громади, член Київської громади, голова київської “Просвіти” – 52, 84

Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український історик, літературознавець, публіцист, суспільно-політичний діяч. Академік ВУАН, голова, редактор видань Історичної секції ВУАН – 1

Гулак Микола Іванович (1821–1899) – громадський діяч, літературознавець, дослідник історичних, правових та культурних проблем стародавніх слов'ян і народів Кавказу, педагог. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства, співавтор його головних програмних документів – 29, 38, 96

Галаган Григорій Павлович (1819–1888) – український громадський діяч, меценат. Працював у Чернігівській палаті державних маєтностей, брав участь у складанні проекту положень про скасування кріпацтва та впровадженні їх у життя. 1871 р. в пам'ять померлого малолітнього сина заснував у Києві приватний навчальний заклад – Колегію Павла Галагана. Член Київської громади. У 1873–1875 рр. очолював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Підтримував журнал “Киевская старина” та інші українські видання – 74, 102

Давидович Семен Климентович (1860–1925) – один із засновників, член роменського гуртка народовольців, вільний слухач Київського і Харківського університетів – 124

Данилов Володимир Валер'янович (1881–1970) – історик української літератури, фольклорист, етнограф. Після закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту (1905) працював у навчальних закладах Катеринослава, Одеси, Петербурга. У 1920-х рр. – член Товариства дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді, Комісії для дослідження нової української історіографії Історичної секції ВУАН. У 1948–1956 рр. – науковець Інституту російської літератури – 53

Дебогорій-Мокрієвич Володимир Карпович (1848–1926) – політичний діяч, революціонер-народник, публіцист, мемуарист. З 1873–1874 рр. – член гуртка “Київська комуна”, брав участь у “ходінні в народ”. Заочно звинувачувався у процесі над народниками 1877–1878 рр. 1879 р. засуджений на 14 років і 10 місяців каторги. Втік з етапу, невдовзі емігрував (1882–1917). Співпрацював з М. Драгомановим, поділяв його політичні погляди – 3, 23, 65, 113–114

Дейч Лев Григорович (1855–1941) – революційний діяч, публіцист, перекладач, мемуарист, історик. Учасник народницького згодом соціал-демократичного руху, один з лідерів меншовизму. Член організації “Земля і воля” і “Чорний переділ”, групи “Визволення праці” – 125

Деркач Георгій Йосипович (справж. прізвище Любимов; 1846–1900) – український актор, антрепренер. У 1893–1894 рр. трупа Деркача показала в Парижі, Бордо і Марселі вистави “Наталки Полтавки” – 75

Добровольський М. – поет – 50

Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – український літературознавець, історик, фольклорист, громадський діяч. Співробітник “Киевской старины”, ЛНВ, ЗНТШ. Співзасновник і діяльний член видавництва “Вік”, член ТУП. Редактор першого повного видання “Кобзаря” (1907) – 83, 88

Дорошкевич Олександр Костянтинович (1889–1946) – український літературознавець, критик, педагог. Редактор журналу “Вільна українська школа” (1917–1919), “Життя і революція” (1925–1927). У 1920-х рр. – професор Київського ІНО, науковий співробітник ВУАН, секретар, нештатний постійний співробітник секції вищої школи Науково-педагогічної комісії секретар Історично-літературного товариства. Очолював київську філію Інституту Тараса Шевченка. Вивчав творчість класиків української літератури. У 1930-х рр. висланий з Києва – 92

Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – видатний український історик і публіцист, політичний мислитель, фольклорист і літературознавець, економіст, філософ, громадсько-політичний діяч – 13, 65, 92, 95, 103–104

Драгоманова (уроджена Кучинська) *Людмила Михайлівна* (1842–1918) – українська громадсько-культурна діячка, перекладачка. Дружина М. П. Драгоманова – 95

Дрига Володимир Васильович – управитель маєтку довірена особа Д. А. Лизогуба після процесу над народовольцями в Одесі 1879 р. висланий до Сибіру – 46

Дупляк Андрій Андрійович (1877–1933) – селянин с. Лопатинці (тепер Шаргородського р-ну Вінницької області). Збирач народних пісень, які розпочав записувати в кінці 1890-х рр. під впливом М. Коцюбинського Переслав відомому письменнику 78 записів пісень, який у свою чергу передав їх Б. Грінченку для його етнографічних збірників. Збереглося 14 листів А. Дупляка до М. Коцюбинського (вперше уривки опубліковані в часописі “За сто літ”, повністю у виданні: Листи до Михайла Коцюбинського – Ніжин, 2002. – Т. 2) – 56

Дучинський Антонин Філаретович (1880–1928) – український історик архівознавець. Випускник історико-філологічного факультету Московського університету (1907). У 1907–1920 рр. викладав у Проскурівському та Полтавському реальних училищах. У 1917–1928 рр. викладав у навчальних закладах Полтави, ініціатор заснування Полтавського народного університету Член Полтавської вченої архівної комісії Полтавського наукового товариства при ВУАН (з 1919) – 18–20

Єзунова-Щербина Софія Миколаївна (? – після 1928) – педагог просвітня діячка. З 1870-х рр. – член Одеської громади. У 1920-х рр. проживала в Одесі, співпрацювала з виданнями Історичної секції ВУАН Автор спогадів про В. Антоновича, Л. Смоленського – 66

Єфименко (Юхименко) Петро Савович (1835–1908) – український громадський діяч, історик правознавець, статистик етнограф. Чоловік історика О. Я. Єфименка Член Київської та Харківської громад з 1860-х рр. За українофільську діяльність засланий до Пермської та Архангельської губерній Видрукував низку праць з історії промислів, вірувань, звичаєвого права, статистики народів Півночі. Ініціатор створення Харківського історичного архіву, початок якого склав відкритий ним 1879 р. Архів Малоросійської колегії. Виявив та опублікував ряд цінних історичних джерел з історії України XVIII ст. Співробітник “Киевской старины”, “Основи”, “Черниговского листка” – 89

Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – публіцист громадський діяч, революціонер-народник. Активний діяч Харківської, Полтавської, Київської громад з 1880-х рр. Співробітник газети “Рада”, часописів “Украинская жизнь”, “Рідний край”, ЛНВ – 20

Жевахов Пилип Семенович – військовий діяч, князь. У 1812–1814 рр. – командувач полтавського дворянського ополчення 1812 р. – 24

Житецький Ігнат Павлович (1866–1929) – історик літературознавець архівіст. Син П. Г. Житецького Дійсний член НТШ. У 1920-ті рр. – член Історичної секції та Археографічної комісії ВУАН нештатний постійний співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями на Україні. Один з засновників Національної бібліотеки України. У 1922–1929 рр. – завідувач відділом рукописів Всенародної бібліотеки України, ініціював комплектування особистих архівних фондів видатних українських діячів. Автор праць про громадські течії та історію української культури XVII–XIX ст., історію Київської Старої громади. Опублікував низку епістолярних та мемуарних джерел – 21–22, 67, 93, 108

Житецький Павло Гнатович (1837–1911) – філолог, перший історик української літературної мови, педагог публіцист Дійсний член НТШ (з 1903), член-кореспондент Петербурзької АН (з 1898). Член-засновник Українського наукового товариства в Києві (1906). Один з основоположників Київської Старої громади. Співробітничав з журналами “Основа”, “Киевская старина”, “Україна” – 22, 32

Закревські – українські землевласники Пирятинського повіту (Платон Михайло, Віктор). Підтримували дружні відносини з Т. Шевченком. За ліберальні відгуки про Французьку революцію 1848 р. потрапили під нагляд поліції – 25

Затиркевич М. Д. – виконуючий обов’язки професора правознавства Ніжинського ліцею Безбородька (1860–1870 рр.) – 144

Затиркевич Остап Олександрович – випускник юридичного факультету Київського університету (1844), чиновник Полтавської палати карного суду – 29

Зданович Георгій Феліксович (псевд. – Г. Майшвілі; 1854–1917) – революціонер-народник. У 1877 р. на процесі київських народовольців в Одесі виступав свідком засуджений

до 6 років і 8 місяців. Після повернення з заслання проживав на Кавказі, співробітничав у періодичних виданнях. Один з ідейних керівників грузинських соціал-федералістів – 46

Ілляшенко-Кирилович Петро Михайлович – нащадок давнього полтавського дворянського роду маршалок, землевласник. Багато писав, але не друкувався. Його вірші під назвою “Из полтавской рукописной литературы” надрукував В. Василенко у 1900 р. в “Киевской старине” – 111

Калюжна Марія Василівна – член роменського гуртка народовольців, гімназистка – 126

Камінський В'ячеслав Арсенович (1869–1938) – історик права, філолог, етнограф. У 1920-ті рр. – нештатний постійний співробітник, секретар секції цивільного права Постійної комісії для вивчення звичаєвого права України, нештатний постійний співробітник Фольклорно-етнографічної комісії, дійсний член Діалектологічної комісії ВУАН, нештатний постійний співробітник з окремих наукових доручень Історично-філологічного відділу ВУАН – 23

Квітка (Квітка-Основ'яненко) Григорій Федорович (1778–1843) – перший видатний прозаїк нової української літератури, громадсько-культурний діяч – 48, 81

Керстен Катерина Василівна – сестра в перших Опанаса Васильовича Марковича – 29

Кирилюк Євген Прокопович (1902–1989) – український літературознавець, член-кореспондент АН УРСР. Наприкінці 1920-х рр. аспірант Київської філії Інституту Тараса Шевченка, вивчав діяльність П. Куліша, упорядник бібліографії його праць та літератури про нього (1929), автор монографічного дослідження “Пантелеймон Куліш” (1929). Завідувач відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (1944–1983) – 94

Кістяківська Олександра Іванівна – дружина О. Ф. Кістяківського. У 1919 р. ВУАН придбала у неї для Всенародної бібліотеки України архів та бібліотеку чоловіка – 95

Кістяківський Михайло Богданович (бл. 1909 – після 1930) – співробітник ВУАН. Син Богдана Кістяківського. Наприкінці 1920-х рр. працював на посаді бібліотекаря ВУАН. Останні відомості пов'язані з чисткою апарату академії 1930 р. Помер у молодому віці внаслідок нещасного випадку – 95

Кістяківський Олександр Федорович (1833–1885) – український вчений-криміналіст та історик права, археограф, громадський діяч. Приват-доцент (з 1864), професор (1869–1885) Київського університету. Співпрацював з журналом “Основа”. Засновник і голова Київського юридичного товариства, член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Історичного товариства Нестора-літописця. Дослідник українського звичаєвого права, судового устрою Гетьманщини. Зібрав цінну збірку історичних документів – 95

Клепацький Павло Григорович (1881 – після 1938) – український історик, історіограф, архівіст, краєзнавець. Випускник Новоросійського університету з 1918 р. – приват-доцент Кам'янець-Подільського українського університету. У 1924–1927 рр. проживав у Полтаві, викладав в Полтавському ІНО, працював нештатним співробітником Фольклорно-етнографічної комісії ВУАН. Репресований. Тричі піддавався арештам (1922, 1931, 1936) – 24

Клушин Павло Миколайович (1814–1886) – російський державний діяч. У 1846–1856 рр. обіймав посади віце-губернатора та губернаторів Калузької, Пермської, Волинської, Вітебської, Херсонської губерній. З 1875 р. – начальник головного цивільного управління на Кавказі – 38

Ковалевський Микола Васильович (1841–1897) – український громадсько-політичний діяч, педагог. Член Київської та Одеської громад. Підтримував публіцистичну діяльність М. Драгоманова, галицькі радикальні видання. У 1879–1882 рр. перебував на засланні у Сибіру. Автор популярної “Історії України”, виданої у Львові під псевдонімом “І. Маркевич” – 7, 115

Козаченко Антін Іванович (1900–1962) – український та російський історик, бібліограф, книгознавець. Закінчив Полтавський інститут народної освіти (1924). Член Полтавського наукового товариства при ВУАН. У 1925–1934 рр. – аспірант, науковий співробітник, голова

Бібліографічної комісії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури Учень Д. Багалія. Одночасно обіймав посади голови Центрального бюро статистики друку (1925–1928), завідувача редакційно-бібліографічного відділу (1928–1930) Української книжкової палати; член Комісії Лівобережжя та Слобідської України ВУАН з 1931 р. – професор Харківського інституту народної освіти та Інституту червоної професури; науковий співробітник Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка при ВУАН з 1934 р. – працював у вищих школах та наукових інституціях Москви – 25

Козлов Сергій Федорович (1882–?) – історик, краєзнавець з Ромен, член колегії Роменського окружного музею, член Комісії історії Лівобічної України Історичної секції ВУАН. Вивчав діяльність декабристів, народовольчих гуртків 1870-х–1880-х рр. на Роменщині, студіював архівні матеріали до “Опису старої Роменщини XVII–XVIII ст.” Зібрав велику бібліотеку добірку історичних матеріалів та світлин – 26, 119–124, 127, 129–140

Козуб Сергій Гнатович (1897–1937) – літературознавець, член Історично-літературного товариства ВУАН. Автор наукових студій про життя і творчість М. Коцюбинського та рецензій на видання творів письменника, видрукуваних у журналі “Україна”, “Записках Історично-філологічного відділу ВУАН та ін. виданнях – 27, 54

Кокошкін Сергій Олександрович (1785–1861) – петербурзький обер-поліцмейстер (1830–1847), харківський генерал-губернатор і попечитель Харківського учбового округу (1847–1856). Проводив реакційну політику в галузі освіти – 10

Кольчевська Марія Дмитрівна – учасниця роменського гуртка народовольців. Вислана до Ромен з Петербурга за участь в першій політичній демонстрації (біля Казанського собору) в Росії 1876 р. Дружина лікаря М. П. Шершавицького – 127

Комаров (Комар) Михайло Федорович (1844–1913) – український письменник, бібліограф, критик, перекладач, фольклорист, лексикограф, нотар за фахом. Член Київської та Одеської громад, бібліографічного товариства, заснованого 1911 р. при Новоросійському університеті. Член філологічної секції НТШ (з 1901). Відіграв значну роль у виявленні та підготовці до видання творів українських письменників. Автор низки бібліографічних покажчиків, нарисів з історії цензури в Україні. Уклав “Русско-украинский словарь” (Львів, 1893–1898) – 27, 37

Конашевич Василь Петрович (бл. 1860 – після 1896) – член роменського гуртка “Народна воля”. З дворян. Був ув’язнений у Петропавлівській фортеці, засуджений на смерть. Вирок замінено довічним ув’язненням у Шлісельбурзькій фортеці. Помер у Казанській психіатричній лікарні – 128

Кондратьєва Катерина Борисівна (1881 – не раніше 1961) – художниця, дослідниця української наукової мови. У 1910-х рр. проживала в Італії, де вірогідно здобула художню освіту. У 1920-х рр. працювала в установах ВУАН вчений діловод правничої секції Правознавчо-термінологічної комісії (1921), позаштатна постійна співробітниця правничого відділу Інституту української наукової мови (1921–1924) та Культурно-історичної комісії кафедри історії українського народу (1925–1930). Одночасно була друкаркою Історичних установ ВУАН. Очолювала М. Грушевським та особистою друкаркою вченого. Зберегла надруковані нею примірники та рукописи “Споминів” М. Грушевського (видрукувані 1988–1992 рр. в журналі “Київ” С. І. Білоконем). Написала низку портретів, десятки малюнків, що експонувалися у другій половині 1920-х рр. на виставках у Києві та Харкові – 113

Кониський Олександр Якович (1836–1900) – український письменник, публіцист, педагог, вчений-шевченкознавець, громадський діяч. Член Полтавської та Київської громад. Один із засновників НТШ, часописів “Зоря”, “Правда” – 13, 44, 51, 89

Копержинський Кость Олександрович (1894–1953) – історик літератури, етнограф. Випускник Петербурзького університету, учень В. Перетця. У 1918–1922 рр. брав участь у розбудові Кам’янець-Подільського державного українського університету. У 1922–1925 рр. – науковий співробітник Науково-дослідного інституту літератури при Ленінградському університеті, член Товариства дослідників української історії, письменства і мови. За

рекомендацією В. Перетця 1925 р. переїхав до Одеси, де у 1925–1928 рр. обіймав посади професора ІНО, завідувача відділом україніки Одеської центральної наукової бібліотеки Член Одеської комісії краєзнавства та Одеського наукового товариства при ВУАН Восени 1928 р. на запрошення М. Грушевського переїхав до Києва. Член Культурно-історичної комісії, керівник Комісії новітньої історії України Історичної секції ВУАН Дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського після закриття якої працював на кафедрі української етнографії при ВУАН (1931–1933). Дійсний член київської філії Інституту Тараса Шевченка (з 1929). 1933 р. звільнений з ВУАН Після арештів та заслання 1930-х рр. – професор кафедри слов'янської філології Ленінградського університету (1945–1953) – 55

Корнілов Іван Петрович (1811–1901) – російський державний діяч. Інспектор казенних училищ Московського навчального округу помічник попечителя Петербурзького навчального округу (1863), попечитель Віленського навчального округу (1863–1868), член ради міністерства народної освіти. Заснував у Вільно відділення Російського географічного товариства, публічну бібліотеку і архів, запровадив у литовських школах підручники рідною мовою та православне богослужіння литовською мовою. Зібрав велику бібліотеку стародруків та рукописів. Під його редакцією видані 3 томи архівних документів під назвою “Сборник материалов для истории просвещения” (СПб., 1893–1898) – 85

Костомаров Микола Іванович (1817–1885) – видатний український історик, етнограф, письменник. Один із ідеологів Кирило-Мефодіївського братства, автор його програмних документів Засновник народницького напрямку в українській історіографії – 49, 67, 82, 85, 86, 93

Котляревський Іван Петрович (1769–1838) – український письменник, драматург, засновник нової української літератури – 18, 33, 42, 52, 59, 90–91

Коцюбинський Михайло Михайлович (1864–1913) – український письменник, громадський діяч. Член Братства тарасівців, голова товариства “Просвіта” в Чернігові (1906–1908) – 27, 54–56

Кочубей Василь Леонтійович (1640–1708) – генеральний писар (1687–1699), генеральний суддя (1699–1708) Лівобережної України – 108

Красвський Андрій Олександрович (1810–1889) – російський публіцист, видавець. З 1839 р. видавав “Отечественные записки”, з 1863 р. – газету “Голос”, де друкувалися українофобські статті, виступи проти М. Драгоманова – 82

Кропивницький Марко Лукич (1840–1910) – український драматург, актор, режисер, композитор засновник українського професійного театру – 73, 87, 97, 112

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819–1897) – український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач. Один із засновників Кирило-Мефодіївського братства – 49, 94, 96, 98

Кулябко Корецький Микола Григорович (1846 – після 1912) – публіцист, земський статистик. Випускник 1-ї Київської гімназії (1866) та юридичного факультету Київського університету (1868). У 1889–1896 рр. – завідувач статистичного та економічного бюро Полтавського губернського земства. У 1897–1900 рр. – секретар Вільного економічного товариства та редактор його праць. З 1911 р. – член правління Полтавського товариства взаємного кредиту – 52

Кульжинський – директор шкіл Полтавщини (початок 1860-х рр.) – 17

Кучерявенко Аркадій Юрійович (1876–1935) – статистик Полтавського губернського земства, кооператор Провідний діяч РУП. 1902 р. перебував під слідством у справі Русових. Помер в еміграції у Франції – 18

Ладиженський Олексій Павлович – приятель М. В. Ковалевського перебував на заслання в Томську (на 1880 р.) – 7

Лашкевич Олександр Степанович (1842–1889) – український громадський діяч, історик. У 1870-х–1880-х рр. – земський і судовий діяч на Чернігівщині. Активний член Київської Старої громади. У 1888–1889 рр. – видавець-редактор “Киевской старины”. Автор праць з історії Лівобережної України XVIII ст. – 22

Лебединцев Феофан Гаврилович (1828–1888) – історик церкви, археограф, публіцист. Випускник згодом професор Київської духовної академії. Засновник та редактор журналу “Руководство для сельских пастырей” (1860–1863), один з засновників, видавець та редактор “Киевской старины” (1882–1887). Брав участь у збиранні документів у порядкуванні та редагуванні томів “Архива Юго-Западной России” (1864) – 22

Лермонтов Михайло Юрійович (1814–1841) – російський поет – 77

Лесевич Володимир Вікторович (1837–1905) – український та російський філософ, літературознавець, фольклорист, громадсько-культурний діяч. Дійсний член НТШ. Засновник першої в Україні народної школи з викладанням рідною мовою в с. Денисівка Лубенського повіту (1864). Свою книгозбірню заповів НТШ – 17

Лизогуб Дмитро Андрійович (1850–1879) – учасник народницького руху в Україні 1870-х рр., один з організаторів таємного товариства “Земля і воля”, якому надавав значну матеріальну підтримку. Звинувачений за підготовку замаху на Олександра II, страчений (повішений) в Одесі – 46

Литвинов Олексій Петрович (1860 – після 1927) – організатор революційного гуртка в Ромнах (1878) – 129

Лобода Віктор Васильович (1824–1889) – громадський діяч, письменник. У 1859–1862 рр. працював начальником Полтавської телеграфної станції. Один з лідерів та ідеологів Полтавської громади, розпорядник першої недільної школи в Полтаві (1861). За українську діяльність у 1862 р. висланий до Пермської губернії під нагляд поліції. Після звільнення проживав за межами України. Автор праць з історії української культури, літератури, освіти, значна частина яких залишилася неопублікованою – 44

Лоріс-Меліков Михайло Тарієлович (1824–1888) – російський державний діяч, граф. Тимчасовий Харківський генерал-губернатор, командувач Харківської військової округи (1879–1880). Міністр внутрішніх справ, шеф жандармів (1880–1881), політика якого була пов'язана з послабленням цензури, поліцейського терору, лібералізацією суспільства. Виступав за економічні реформи. Після його відставки розпочався період реакції. Останні роки проживав за кордоном – 7

Лузанов Герасим – російський поет, байкар, співробітник часопису “Дух журналу”. 1816 р. вмістив у журналі два українські вірші – 53

Лукашевич Василь Лукич (бл. 1783 – 1866) – український громадсько-політичний діяч. З 1811 р. – маршалок дворянства Переяславського повіту. Засновник Малоросійського таємного товариства (1818–1825), що ставило за мету створення української самостійної держави. На думку деяких істориків, був автором “Історії Русів” – 10

Лютий Іван Григорович (1890–?) – літературознавець. Член Історично-літературного товариства, Комісії для складання історичного словника української мови, Фольклорно-етнографічної комісії. Низку досліджень про творчість М. Коцюбинського, П. Мирного та ін. видрукував у 1920-х рр. на сторінках журналу Історичної секції ВУАН “Україна” та інших видань секції – 56

Максимович Михайло Олександрович (1804–1873) – визначний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, етнограф і письменник. Перший ректор Київського університету – 49

Максимович Павло Петрович (1796–1888) – педагог, Окружний інспектор Петербурзької шкільної округи, член ученого комітету міністерства народної освіти. Автор хрестоматії для дітей “Друг дітей” (1839). Знайомий П. Куліша та П. Плетньова по Петербургу – 96

Мальований Володимир Григорович (бл. 1848–1893) – політичний діяч, поет. Активний діяч Одеської громади з 1870-х рр. За розпорядженням одеського генерал-губернатора 1879 р. висланий до Східного Сибіру. У 1881 р. втік до Женеви, де зблизився з М. Драгомановим. Повернувшись під чужим ім'ям до Росії, разом з І. Присецьким заснував “Гурток україно-соціально-революційної партії” (1883), за що був знову засланий до Іркутської губернії – 36

Мандзюк Іван Данилович (1897 – після 1941) – історик У 1924–1926 рр. – кандидат в аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Грушевського 3 квітня 1929 р. виконуючий обов'язки секретаря Археографічної комісії ВУАН Заарештований 1929 р., згодом 1936 р. – 106

Мантос Іван Іванович – полтавський поліцеймейстер (1820-і рр.) – 59

Маркович Антоніна Василівна – дружина М. Л. Кропивницького – 73

Маркович Опанас Васильович (1822–1867) – український етнограф і фольклорист, громадський діяч. Перший чоловік Марка Вовчка. Брав участь у діяльності Кирило-Мефодіївського братства. У 1860–1861 рр. співробітничав у журналі “Основа” – 29, 96

Марковський Михайло Миколайович (1869–1947) – літературознавець, критик. З 1919 р. – член Постійної комісії для видавання пам'яток новітнього українського письменства. У 1920-х рр. – дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського. Викладач київських вищих шкіл. Подав низку публікацій та рецензій у виданнях Історичної секції ВУАН – 57

Мартос Олекса Іванович (1790–1842) – український історик У 1821–1842 рр. перебував на високих державних посадах. Автор 3-томної (за ін. даними 5-томної) “Історії запорізьких козаків”. Мемуари, доведені до 1812 р., були опубліковані в “Русском архиве” (1893) – 60

Мачтет Григорій Олександрович (1852–1901) – український і російський письменник. Освіту здобував у Немирівській (виключений 1865 р. за співчуття польському повстанню 1863 р.) та Кам'янець-Подільській (виключений 1868 р. за політичну неблагонадійність) гімназіях. Учень П. Житецького та В. Беренштама. Учасник революційного народницького руху У 1872–1873 рр. перебував у Америці з метою організації сільськогосподарських комун. З 1876 по 1884 р. – на засланні. Співробітничав з “Киевской стариной”, “Газетой Гатцука”. Автор нарисів та оповідань з народного життя – 22

Мельникова Віра Дмитрівна – слухачка Фребелівських вищих курсів у Санкт-Петербурзі. Член роменського гуртка народовольців. Сестра Ю. Д. Мельникова – 130

Менчиць (Менциц) Володимир Амвросієвич (1837–1916) – український фольклорист і етнограф, книгар, народний лікар. Брат у перших матері М. Грушевського – 5

Метлинський Амвросій Лук'янович (1814–1870) – український поет-романтик, фольклорист і видавець, збирач українських пісень. Входив до гуртка І. Срезневського. Професор Харківського (з 1843) та Київського (з 1849) університетів – 96

Миловидов Лев Вікторович (1901–1930) – історик, аспірант Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського – 28

Михалевич Опанас Іванович (1848–1925) – громадський діяч, лікар за фахом. На початку 1870-х рр. член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У 1878–1885 рр. – член Чернігівської громади, згодом заснував українську Громаду у Єлисаветграді. У 1887 р. засуджений, засланий до Сибіру. Після повернення проживав в Єлисаветграді – 6, 87

Міхновський Микола Іванович (1873–1924) – український громадсько-політичний діяч, ідеолог державної незалежності України, адвокат. Один з організаторів Братства тарасівців, автор програми РУП “Самостійна Україна”. Ініціатор створення УНП. Редактор та видавець українських газет (1905–1913). Військовий діяч доби УЦР – 4, 2

Мищенко (Мищенко) Людмила – дружина українського російського історика, члена кореспондента Петербурзької АН Мищенка Федора Герасимовича – 68

Міжковський Володимир Варламович (1888–1972) – історик, літературознавець, археограф. У 1920-х рр. – співробітник ВУАН секретар Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями в Україні, член Археографічної комісії. Директор Київського Центрального історичного архіву ім. В. Б. Антоновича (1920–1929). Репресований у справі СВУ (1929). З 1944 р. в еміграції. Автор низки праць з історії громадських рухів в Україні – 29, 96

Мова (Лиманський) Василь Семенович (1842–1891) – український письменник, активний діяч Харківської громади з 1860-х рр. – 51

Морачевський Пилип Семенович (літ. псевд – Филімон Галузенко, 1806–1879) – український поет-романтик, перекладач, педагог. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету. Автор перекладу українською мовою Євангелія (1861), визнаного Петербурзькою АН найкращим з-поміж усіх аналогічних слов'янських перекладів (надрукований 1906 р.) – 62, 107, 151

Морозов Петро Осипович – філолог. Магістр російської словесності Петербурзького університету фахівець з історії російської літератури, редактор видання творів О. Пушкіна у 1887 р. Член виконавчого комітету “Народної волі” у Петербурзі. Чоловік Н. Ярошенко – 26, 131

Мочульський Михайло Миколайович (1875–1940) – український літературознавець, письменник, критик, перекладач. Дійсний член НТШ, член Комісії історії Західної України. Історичної секції ВУАН – 69

Музичка Андрій Васильович (1886–1966) – український літературознавець. Випускник Львівського університету (1911), вчителював у Тернополі, Львові, Кам'янці-Подільському. Професор Одеського інституту народної освіти, дослідник нової української літератури. Автор низки праць про творчість Лесі Українки, Марка Черемшини, Івана Франка. У 1930-х рр. репресований, виселений за межі України – 58

Навроцький Володимир Михайлович (1847–1882, псевд – Онисим) – український вчений-економіст, статистик, публіцист. Разом з О. Терлецьким очолював студентську громаду Станіславівської гімназії, під час навчання у Львівському університеті (1866–1871) брав участь у народовському русі, співпрацював з “Просвітою”. Автор низки праць з історії соціально-економічного розвитку Галичини XIX ст., виданих І. Франком у 1884 р. – 103

Навроцький Олександр Олександрович (1823–1892) – український громадський і культурний діяч, поет-перекладач. Під впливом двоюрідного брата, М. Гулака, вступив до Кирило-Мефодіївського братства, поширював списки творів Т. Шевченка. У 1847 р. заарештований, відбував заслання у Вятці та Слабузі. Згодом проживав у Петербурзі, Сревані, Миколаєві та ін. містах. Друкував вірші в журналі “Основа” – 96

Назаревський Олександр Андріанович (1887–1977) – український літературознавець, бібліограф, педагог. Професор Київського університету (з 1914). Науковий співробітник і секретар Комісії давнього українського письменства ВУАН (1928–1934). Брав участь у підготовці академічного видання творів Т. Шевченка в 10-ти томах. У 1930-х рр. – старший науковий співробітник відділу стародавньої української літератури ім. Т. Г. Шевченка, заступник завідувача відділу рукописів Бібліотеки АН УРСР – 30–32

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український учений-філолог, літературознавець, педагог, громадсько-політичний діяч. Член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, редактор “Киевской старины”, “України” (1893–1907) – 108

Неронович Євген Васильович (1888–1918) – український громадсько-політичний діяч, інженер-технолог. Під час навчання в Полтавській гімназії був одним із засновників першого гімназійного друкованого органу “Відродження” (1907). Організатор студентських громад у Петербурзі, голова української громади політехнічного інституту, редактор часопису “Український студент” (1913–1914). Член УЦР та Малої Ради від фракції УСДРП – 19

Никитенко Олександр Васильович (1804–1877) – російський критик, літературознавець, професор Петербурзького університету, цензор Петербурзького цензурного комітету. На початку 1840-х рр. був редактором “Сына Отечества”, з 1846 р. – “Современника” – 60

Никитин Василь Олександрович – земський діяч. На початку 1890-х рр. – голова губернської земської управи в Херсоні, прихильник українського гуртка Знайомий М. Л. Кропивницького. У 1920-х рр. підготував низку розвідок про видатного драматурга і режисера для видань Історичної секції ВУАН – 97

Никон (Микола Безсонов, 1868–1919) – єпископ балтський (1906–1909), кременецький (1909–1913), єнісейський і красноярський (1913). Член IV Державної думи, відстоював права української мови в школах – 14

Ничипоренко Іван Іванович (1842–1910) – педагог, громадський діяч. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету (1863). У 1860-х рр. співпрацював з Київською громадою. Викладач історії Полтавської (1865–1866) та Немирівської (1866–1876) гімназій. Директор Колегії Павла Галагана (1879–1890). За його керівництва почався розквіт навчального закладу. Автор історичного нариса до 10-ліття колегії – 102

Ніс Степан Данилович (1829–1900) – громадський діяч, етнограф-фольклорист, письменник, лікар за фахом. За часів навчання у Київському університеті (1849–1854) організував гурток студентів українців під назвою “Носівська партія”. З 1858 р. оселився у Чернігові, де заснував славнозвісний “Носівський курінь” – осередок місцевої української Громади. Виступав за створення бібліотек та друкування книг для народу, збирав пісні, приказки і прислів'я. Автор оповідань з побуту селян та козаків. Друкувався в “Черниговском листке”, “Основи”, “Киевской старине” – 44–45

Новицький Василь Дементійович (1839–1907) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант. У 1859–1874 рр. – на військовій службі. Начальник Тамбовського (1874–1878), Київського (1878–1903) губернських жандармських управлінь. У 1903–1907 рр. – одеський тимчасовий генерал-губернатор та градоначальник. Залишив мемуари “Из воспоминаний жандарма” (М., 1991) – 3, 30

Околов Андрій Зіновійович – народоволець, слюсар роменського залізничного депо – 132

Олександр III (1845–1894) – російський імператор (з 1881) – 30

Орлов Олексій Федорович (1786–1861) – російський військовий і державний діяч. Учасник походів російської армії проти Наполеона, придушення повстання декабристів. У 1844–1856 рр. – шеф жандармів та головний начальник III відділення. У 1847 р. керував слідством у справі Кирило-Мефодіївського братства, особисто вів дізнання Т. Шевченка. М. Гулака. З 1856 р. голова Державної ради та Комітету міністрів. Виступав проти відміни кріпосного права – 29

Павлик Михайло Іванович (1853–1915) – громадсько-політичний діяч, публіцист, письменник. Співпрацював з І. Франком, М. Драгомановим, С. Подолинським. Разом з І. Франком став засновником Української радикальної партії, видавав її друковані органи “Народ”, “Хлібороб”, “Громадський голос”. Дійсний член НТШ. Видавець листування та творів М. Драгоманова – 13, 84

Павловський Олексій Павлович (1773 – бл. 1822) – український мовознавець. Випускник Київської духовної академії (1789) та Петербурзької учительської семінарії. Автор першої друкованої граматики живої української мови “Грамматика малороссийского наречия” (написана 1805 р., видана 1818 р.) та “Прибавлений к Грамматике малороссийского наречия” (1822) – 99

Пархотюк Яків – селянин с. Малашевичі Великі Більського повіту Седлецької губернії – 12

Пильчиков Дмитро Павлович (1821–1893) – український громадський і культурний діяч, педагог. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету, викладач Полтавського кадетського корпусу. Член Кирило-Мефодіївського братства, лідер Полтавської громади, неофіційний представник редакції “Основи” у Полтаві. У 1870-х рр. підтримував зв'язки з галицькими громадсько-політичними та культурними діячами. Один з фундаторів Товариства імені Шевченка у Львові (1873), співавтор його статуту – 44

Піпін Олександр Миколайович (1833–1904) – російський літературознавець, етнограф, громадський діяч. Член Петербурзької академії наук (з 1898), дійсний член філологічної секції НТШ – 87, 92

Плетньов Петро Олександрович (1792–1866) – російський критик, поет, публіцист, видавець. Академік Петербурзької АН (з 1841), ректор Петербурзького університету (1840–1861). У 1838–1846 рр. – видавець-редактор “Современника”. Підтримував П. Кулішав його літературні і наукові діяльності – 81

Погибко Опанас Іванович (бл. 1857 – 1930-і рр.) – громадський діяч, агроном за фахом (виноградар). Під час навчання на природничому факультеті Новоросійського університету брав участь у студентському русі, перебував під наглядом поліції (1881–1882). Молодший член Одеської громади з кінця 1870-х рр. У 1892–1894 рр. – експерт-керівник філоксерної комісії, що діяла в трьох повітах Бессарабії. Під його керівництвом працював М. Коцюбинський – 27

Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – російський історик, письменник, публіцист. Випускник (1821), професор (з 1826) Московського університету. Академік Петербурзької АН (з 1841). Один з натхненників москвофілів, послідовник норманізму. Зібрав багато історичних джерел, серед них літопис Величка. Видавець “Московського вестника” (1827–1830) та “Москвитянина” (1841–1856) – 48

Подолінський Сергій Андрійович (1850–1891) – український політичний мислитель, громадсько-політичний діяч, публіцист. Тісно співпрацював з М. Драгомановим і М. Зібером. Був відомою постаттю в європейському соціалістичному русі. Автор праць з історії українського та світового соціалізму. Створив власну систему поглядів на існуючий суспільно-політичний лад та шляхів усунення його недоліків – 9

Полонський Яків Петрович (1819–1898) – російський поет. Співробітник журналів “Отечественные записки” та “Современник”. Приятель Т. Шевченка в Петербурзі, автор спогадів про нього. Секретар цензурного комітету (з 1860 р.), допоміг добитися дозволу на перевезення до Росії й України першого тому празького видання “Кобзаря” 1876 р. – 101

Посяда Іван Якович (1823–1894) – український громадський і культурний діяч, педагог. Член радикально-демократичного крила Кирило-Мефодіївського братства, очолюваного Т. Шевченком – 96

Потебня Олександр Опанасович (1835–1891) – український та російський мовознавець, фольклорист, літературознавець. Випускник історико-філологічного факультету Харківського університету (1856), з 1874 р. – професор університету, голова Харківського історико-філологічного товариства. Член-кореспондент Петербурзької АН (з 1875). Активний діяч Харківської громади з 1860-х рр. Підготував буквар для недільних шкіл, який був видрукуваний додатком до “Киевской старины” лише 1898 р. – 21

Пугинюк Павло Прохорович (бл. 1847–1879) – діяч революційного студентського руху 1870-х рр. Випускник юридичного факультету Київського університету. Ймовірний автор українського перекладу революційної брошури “Сказка о четырех братьях”. Один з засновників осередку студентського руху в Києві – студентської дальни – 8

Пуцинський П. – 33

Рачинський (?–1889) – студент Московського університету, автор рукопису під назвою “Малороссийские мифы и предания”, написаного на початку 1840-х рр. на мотиви “Енеїди” І. Котляревського. Рукопис надісланий 1889 р. до редакції “Киевской старины” – 57

Ржегорж Франтішек (1857–1899) – чеський етнограф. У 1877–1890 рр. жив у Галичині, займався вивченням культури побуту звичаїв, народної медицини, демонології та фольклору українців (бойків, лемків, гуцулів). Автор сотень праць з українознавства, громадського і культурного життя Галичини. Почесний член товариства “Просвіта”. Зустрічався і листувався з І. Франком, М. Павликом, В. Гнатюком та ін. українськими діячами – 84

Рижський Іван Степанович (1759–1811) – філолог, мовознавець, перший ректор Харківського університету (1805–1811). Член Петербурзької АН (з 1802) – 99

Розвій Поле П. (справж. – Крат Павло; 1882–1952) – громадський і церковний діяч, поет. Член Лубенської організації РУП (1901–1904). Один з організаторів боротьби за український самостійний університет у Львові (1906–1907). З 1907 р. – в Канаді, пастор і діяч Української Євангельської Церкви (з 1918). У 1923–1938 рр. перебував у Західній Україні, засновник Євангельсько-Реформованої Церкви – 18

Розумовська Ольга Іванівна (? – бл. 1877–1878) – діячка революційного народницького руху. На початку 1870-х рр. – член революційного гуртка у Кам’янці-Подільському. У 1873–

1875 рр. підтримувала зв'язки з революційними гуртками та діячами українського руху у Києві та Одесі. Автор українського перекладу “Истории французского крестьянства”. 1876 р. разом з чоловіком Д. Жолтовським заснували у с. Осипенки на Поділлі “ферму соціалістів”, де бували відомі революціонери-народники – 8

Рудницький Євген Миколайович (1883–?) – мовознавець, співробітник ВУАН дійсний член Діалектологічної комісії, науковий співробітник Інституту мовознавства (1933–1937). Автор праць про подільські говірки. Співавтор русифікаційного російсько-українського словника (1937) – 34–35

Рудченко Іван Якович (1845–1905) – український письменник, літературний критик і перекладач, етнограф. Брат Панаса Мирного. Член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співробітник “Основи”. Зібрав і опублікував “Народные южнорусские сказки” (1869), “Чумацкие народные песни” (1874) – 102

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український громадський діяч, учений-статистик, педагог, етнограф і фольклорист. У 1870-х рр. – член Київської Старої громади, активний діяч Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, співпрацював у газеті “Киевский телеграф”. Працював статистиком у Ніжині, Києві, Херсоні, Одесі, Єлисаветграді, Харкові, Петербурзі, Полтаві, де брав активну участь у діяльності місцевих українських громад – 15, 20, 80, 116

Русова (дівоче прізвище Ліндфорс) Софія Федорівна (1856–1940) – українська культурно-освітня діячка, педагог, одна з організаторів українського жіночого руху Дружина О. О. Русова. Діячка українських громад у Києві, Одесі, Чернігові та інших містах України. Співзасновник та співредактор педагогічного журналу “Світло” (1910–1914) – 18, 70–71, 117–118

Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович (1878–1942) – військовий діяч, історик-архівіст. Закінчив Академію Генерального штабу (1907), Петербурзький археологічний інститут (1911). У січні–лютому 1918 р. – тимчасовий командувач корпусу армії УНР. У 1921–1937 рр. – помічник завідувача Одеського обласного відділення Єдиного державного архівного фонду України, науковий працівник Одеського губархіву, Одеського крайового і обласного історичних архівів, викладач Одеського ІНО. Член Комісії новітньої історії України та нештатний постійний співробітник Комісії історії Полудневої України, Історичної секції ВУАН, друкувався її виданнях (“Україна”, “За сто літ” та ін.). Репресований 1931 р., 1937 р. – 36–37

Савич Олександр – професор історії з Пермі, досліджував культурні рухи в Україні та Білорусії XVI–XVII ст., шкільну уніатську освіту на Україні XVII–XVIII ст. – 38

Савченко Федір Якович (1892 – після 1938) – український історик, етнограф, соціолог. У 1919–1924 рр. брав участь у роботі Українського соціологічного інституту заснованого М. Грушевським. У 1924–1928 рр. – науковий співробітник, 1928–1930 рр. – дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України. Керівник Комісії історії Західної України, член-керівник Комісії заходознавства, член Комісії культурно-історичної, історичної пісенності, новітньої історії України, Історичної секції ВУАН, член ради секції. Репресований – 59–60, 98–101

Самичко Іван Васильович – народоволець, слюсар роменського залізничного депо – 133

Самійленко Володимир Іванович (1864–1925) – український поет, драматург, перекладач – 77

Свидницький Амос Патрикійович – громадський діяч, брат письменника Анатолія Свидницького – 35

Свидницький Анатолій Патрикійович (літ. псевд. – Петриченко) (1834–1871) – український письменник, етнограф, фольклорист, громадський діяч. Під час навчання в Київському університеті (1856–1859) близький до революційно-демократичного таємного товариства. Член Київської громади у 1860-х рр., організатор і викладач недільних шкіл – 35

Селецька Марія Дмитрівна (1827–?) – знайома Т. Шевченка. Перша зустріч відбулася 1843 р. в маєтку Селецьких “Отрада” у с. Малютинці. 3 січня 1844 р. поет записав в альбом

М. Селецької вступ до поеми “Мар’яна-черниця”. У 1844 р. разом з В. Репніною допомагала Шевченкові реалізувати серію його офортів “Живописна Україна” – 50

Сембратович Йосип (1821–1900) – митрополит греко-католицької церкви (1870–1882). Член австрійського парламенту (1870–1882) – 104

Сементовський Костянтин Максимович (1823–1902) – український етнограф і фольклорист. Брат красназців-істориків О. М. та М. М. Сементовських 1839 р. закінчив Ніжинський ліцей. Автор творів про українські свята, обряди, звичаї, статей про Г. Квітку-Основ’яненка, І. П. Котляревського. Був близьким до І. Срезневського, А. Метлинського. У 1840-х рр. жив у Харкові, був знайомий з М. Костомаровим, листувався з ним. На сторінках журналу “Маяк” подав оцінку драми М. Костомарова “Переяславська ніч” та його дисертації – 96

Сенгалевич Федір Михайлович (1875–1941) – історик, співробітник ВУАН, член Комісії для дослідження над громадсько-політичними течіями на Україні. Дослідник київських цвинтарів – 72

Сердюков Петро Якович – товариш П. Куліша по Новгород-Сіверській гімназії – 96.

Сипягін Дмитро Сергійович (1853–1902) – російський державний діяч. У 1880–1891 рр. обіймав посади харківського віце-губернатора, курляндського і московського губернатора, Міністра внутрішніх справ Росії (1900–1902). Вдавався до жорстоких каральних дій щодо національних рухів, виступав проти студентських заворушень, що викликало посилення терору, жертвою якого став і сам. Був убитий за постановою “Бойової організації партії соціалістів-революціонерів” – 42

Скугар-Скварський Михайло – член підкомісії для збирання та дослідження матеріалів щодо звичаєвого права Комісії для вивчення звичаєвого права України ВУАН (з 1922). У другій половині 1920-х рр. проживав у Чернігові, співпрацював з виданнями Історичної секції ВУАН – 39

Слабченко Тарас Михайлович (1904–1937) – український історик. Син академіка М. Є. Слабченка. З 1928 р. – аспірант одеської філії Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. Член Одеського наукового товариства при ВУАН, секретар його історично-філологічної секції. Автор праць з історії української культури. Репресований – 73

Смоленський Леонід Анастасійович (1844–1905) – громадський діяч, педагог, викладач історії у навчальних закладах Одеси. Один з керівників Одеської громади. Брав участь у підготовці громадівцями “Словаря російсько-українського” (т. I–IV, Львів, 1893–1898). Про його педагогічну діяльність залишила свої спогади “Л. А. Смоленський (Пам’яті вчителя)” С. Єгунова-Щербина (зберігаються в ІР НБУВ) – 37

Соколов Петро Іванович (1766–1836) – член-секретар Петербурзької АН (1802–1836), завідувач академічної бібліотеки та друкарні. Автор низки праць з філології. Редактор “Санкт-Петербурзьких ведомостей” – 60, 99

Соломович Х. В. – художник, вчитель малювання Ніжинського ліцею – 146, 148, 150.

Солуха Костянтин Григорович (1869–1922) – громадський діяч, лікар за фахом. Випускник Київського університету (1886), член студентської української громади. Фундатор Кам’янець-Подільської земської лікарні. Незмінний голова Кам’янець-Подільської “Просвіти” (1906–1917). Один з ініціаторів відкриття Кам’янець-Подільського державного українського університету (1918) – 14

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812–1880) – філолог-славіст, палеограф, етнограф, один із засновників наукового слов’янознавства, академік Петербурзької академії наук. Опублікував багато пам’яток давньоруського письменства, цікавився українською старовиною і фольклором. Видавав збірники “Запорожская старина” (1833–1838), “Украинский альманах” (1831) та “Украинский сборник” (1838–1841) – 49

Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – український письменник, театральний і громадський діяч – 61

Степович Андроник Оникійович (спр. прізвище Дудка-Степович, 1856–1935) – український філолог-славіст. Випускник Колегії Павла Галагана та Київського університету з 1879 р. –

викладач навчальних закладів Києва. Директор Колегії Павла Галагана (1893–1906). Засновник приватної чоловічої гімназії у Києві (1907). З 1895 р. – приват-доцент Київського університету Член Історичного товариства Нестора-літописця У 1920-х рр. – співробітник ВУАН друкував ся у виданнях Історичної секції ВУАН (“Україна”, “За століт” та ін.) – 74, 102

Стефанович В. В. – член роменського гуртка народовольців, учителька Роменської жіночої гімназії. Сестра Я. В. Стефановича – 134

Стефанович Яків Васильович (1854–1915) – революціонер-народник, член “Київської комуні”, “Земля і воля” та “Чорний переділ” – 135

Стороженко Микола Ілліч (1836–1906) – російський та український історик літератури, член-кореспондент Петербурзької академії наук (з 1899). Дослідник історії західноєвропейських літератур. Автор праць про життя і творчість Т. Шевченка окремі з яких були видрукувані у “Киевской старине” – 22

Студинський Кирило Йосипович (1868–1941) – літературознавець, письменник, педагог, громадський діяч. Дійсний член, голова (1923–1932) НТШ, академік ВУАН Заступник голови Комісії історії Західної України Історичної секції ВУАН член її Археографічної комісії та Комісії новітньої історії України – 103

Суворін Олексій Сергійович (1834–1912) – російський публіцист, видавець. На початку 1870-х рр. був секретарем редакції ліберальних “Санкт-Петербурзьких ведомостей”, де співробітничав М. Драгоманов. Під впливом останнього виступав в оборону українського культурног руху проти В. Шульгіна і М. Юзефовича. У 1876–1912 рр. – видавець та фактичний редактор газети “Новое время”, яка виходила в Петербурзі у 1868–1917 рр. У 1905 р. очолив “Союз печаті” для боротьби за відміну попередньої цензури. Мав широку мережу книгарень по всій Російській імперії. 1923 р. опублікован озбережений щоденник О. Суворіна – 86

Суслов Онисим (спр. прізви. – Резников; 1857–1929) – актор, режисер і антрепренер школи М. Кропивницького. За приналежність до партії “Народна воля” у 1882–1887 рр. перебував на засланні. Сценічну діяльність розпочав у трупях М. Кропивницького (1888–1892), братів Тобілевичів та Г. Деркача (1893–1894). Згодом очолював власну трупу (до 1898 р. разом з О. Суходольським). У 1918–1929 рр. – керівник пересувних театрів, гуртків, викладач Одеської драматичної студії. У 1928 р. в часописі “Україна” видрукував спогади про М. Кропивницького готував студію про історію своєї трупи – 75

Тарковський Олександр Карлович (1862–1924) – народовець, член виконавчого комітету партії “Земля і воля”. Вільний слухач Харківського університету Брат дружини І. К. Тобілевича. Брав участь у перших виставах українських драматичних творів. За поширення нелегальної літератури 1881 р. разом з відомим діячем української Громади в Єлисаветграді О. Михалевичем був ув’язнений, згодом засланий до Східного Сибіру. У 1897–1920 рр. – бухгалтер міського банку в Єлисаветграді – 78, 87

Тарновський Василь Васильович (молодший; 1837–1899) – український культурний діяч, меценат, колекціонер. Унікальну колекцію українських старожитностей, історичних документів, рукописних книг, стародруків, малюнків, рукописів та автографів Т. Шевченка подарував 1897 р. Чернігівському губернському музею. На її основі 1902 р. відкрито музей – 94

Тобілевич (Карпенко-Карий) Іван Карпович (1845–1907) – український драматург, актор, режисер, театральний діяч – 58, 87

Толстой Дмитро Андрійович (1823–1889) – російський державний діяч, граф. Міністр народної освіти (1866–1880), міністр внутрішніх справ, шеф жандармів (1882–1889). Один з ідеологів політичної реакції 1880-х рр. З 1882 р. – Президент Петербурзької академії наук. Ініціатор видання “Материалов по истории Императорской Академии наук”. Дійсний член Російського географічного та Російського археологічного товариств, член-засновник Російського історичного товариства – 30

Толстой Микола Олександрович (бл. 1804 – ?) – російський драматург, автор української п’єси (1854, надрукована 1855 р.), що належить до перших драматичних творів українського репертуару – 53

Трегубова Антоніна Федорівна – педагог громадська діячка. Випускниця Харківської, викладач Сумської гімназії. Старша сестра дружини Івана Франка Ольги Хоружинської дружина відомого педагога, учня і приятеля М. Драгоманова, діяча Київської громади Є. К. Трегубова – 76

Тренін Василь Олексійович (1824–?) – художник Випускник Петербурзької академії мистецтв. Обіймав посади викладача малювання та каліграфії Ніжинського повітового училища (1846–1850), Ніжинської (1850–1862), Немирівської (1862–1865), Київської 1-ї (1865–1873) гімназій, Київського реального училища – 141–143, 145, 147, 149, 150

Трошинський Дмитро Прокопович (1749–1829) – державний діяч Росії, меценат української культури Після закінчення Києво-Могилянської академії у 1776–1817 рр. обіймав високі урядові посади. У 1812–1814 рр. – маршалок Полтавського губернського дворянського зібрання. Заснував приватний театр у власному маєтку у с. Кибенці Миргородського повіту на Полтавщині, зібрав велику бібліотеку підтримував діячів української культури і науки, був одним з ініціаторів видання “Енеїди” І. Котляревського 1789 р. – 24

Тулуб Олександр Олександрович (1866 – після 1938 р.) – історик літературознавець бібліограф. З 1919 р. – співробітник ВУАН співробітник Постійної комісії для складання словника живої української мови, член-співробітник Постійної комісії для вивчення звичаєвого права, нештатний постійний співробітник Комісії для дослідів над громадсько-політичними течіями в Україні та Комісії для складання біографічного словника діячів України Друкував ся у виданнях Історичної секції ВУАН зокрема журнали “Україна” – 61, 77, 78

Федоровський Микола Федорович (1838–1918) – педагог громадський і культурний діяч в Єлисаветграді. З 1876 р. – вихователь Володимирського кадетського корпусу у Києві, член Київської громади, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства – 4

Франко Іван Якович (1856–1916) – великий український письменник, вчений, громадський діяч – 13, 64, 69, 84, 88, 104–105, 109–110

Франко Ольга Федорівна (дів. прізвище Хоружинська 1864–1941) – українська громадська діячка, видавець. Дружина І. Франка – 76

Фундуклей Іван Іванович (1804–1880) – київський цивільний губернатор (1839–1852). Проводив активну благодійницьку і просвітницьку діяльність – 106

Цвітківський Юрій Юрійович (1843–1913) – педагог громадський діяч. Викладач Володимирського кадетського корпусу у Києві, через українофільські погляди змушений був піти у відставку Член Київської Старої громади, член-засновник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, неофіційний редактор “Киевского телеграфа” – 32

Циганенко Юрій – педагог краєзнавець. У 1920-х рр. – викладач Полтавського педагогічного технікуму – 40–42

Чаговець Всеволод Андрійович (1877–1950) – український театрознавець, публіцист – 79

Чайковський Міхал (Садик-паша; 1804–1866) – політичний діяч і письменник. Представник т. зв. української школи у польській літературі. Учасник польського повстання 1830–1831 рр., після якого емігрував до Франції, де розпочав літературну діяльність. Політичним ідеалом було відродження козацької України – 34

Чубинський Павло Платонович (1839–1884) – український етнограф і фольклорист громадський діяч. Один з засновників і активних членів Київської Старої громади. У 1862–1869 рр. перебував на засланні, після працював у Києві, брав участь у експедиціях з вивчення етнографії та статистики України. Керівник Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873–1876) – 93, 101

Чуйкевич Петро Омелянович (1818–1876) – педагог етнограф. Випускник Київського університету (1843). Був близько знайомий з М. Костомаровим, П. Кулішем, О. Бодянським, В. Білозерським, Д. Пильчиковим. Притягнутий до слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства – 96

Чуприна Іван (бл. 1790–?) – селянин с. Шостовиці Чернігівського повіту столітній чумацький свідок подій, описаних у поемі П. Морачевського “Чумаки, або Україна з 1768 року” – 107

Шамрай (Шамраєв) Сергій Вікторович (1900–1939) – історик, киевознавець. Небіж М. С. Грушевського У 1921–1931 рр. – нештатний постійний співробітник Комісії для складання історично-географічного словника української землі ВУАН Аспірант (1924–1928), науковий співробітник (1928–1930) Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського Співробітник Комісії історії Києва та Правобережжя Історичної секції ВУАН (1924–1931, у 1931–1933 рр. – її керівник), секретар виділеної 1926 р. підкомісії старого Києва. Репресований – 80

Шамрай (Шамраєва) Ганна Сергіївна (1869–1943) – історикі перекладач. Рідна сестра М. С. Грушевського У 1909–1912 рр. співробітничала в часописах “Село” та “Засів”, “Літературно-науковому віснику”. Член-співробітник історичної секції Українського наукового товариства у Києві (1918–1921). У 1920-і рр. – редактор мови видавництва “Книгоспілка”, Державного видавництва України Науковий співробітник Комісії для складання історично-географічного словника української землі ВУАН (1921–1930). Звільнена 1930 р. комісією з чистки апарату ВУАН – 111

Шевелів Борис Михайлович (1893–1938) – історик, літературознавець, краєзнавець. Викладач Чернігівського народного університету (1919–1921) та Чернігівського вчительського інституту (1919–1930), науковий співробітник Чернігівського історичного музею (друга пол. 1920-х – початок 1930-х рр.). Член Чернігівської архівної комісії Комісії Лівобічної України Історичної секції ВУАН Чернігівського наукового товариства при ВУАН Дослідник життя і творчості Л. Глібова, М. Коцюбинського, громадсько-політичного та культурного життя Чернігівщини другої половини XIX – початку XX ст. Друкувався у виданнях Історичної секції ВУАН Тричі заарештовувався (1921, 1930, 1938). Розстріляний у 1938 р. – 43–46, 62

Шевченко Тарас Григорович (1814–1861) – великий український національний поет, художник – 41, 50

Шеденко Андрій Іванович – домовласник м. Ромни – 136

Шеденко Настя Андріївна – донька А. І. Шеденка, член гуртка народовольців м. Ромни – 137

Шеденко Пелагея Андріївна – донька А. І. Шеденка, член гуртка народовольців м. Ромни – 138

Шершавицький Микола Павлович – громадський діяч, лікар за фахом. Член Київської громади у 1870-х рр. з 1877 р. – ординатор тимчасової військової лікарні в м. Олександрополі, згодом – земський лікар у Ромнах. Член роменського гуртка народовольців – 139

Шиманов Андрій Львович (1833–1901) – педагог, громадський діяч. Влітку 1861 р. здійснив подорож по Україні, збираючи етнографічні та статистичні матеріали для своєї праці та для П. Куліша. У 1862 р. готувався обійняти посаду вчителя історії Полтавського кадетського корпусу, проте у вересні того ж року разом з О. Кониським, В. Лободою та іншими діячами Полтавської громади був заарештований, перебував на засланні, згодом працював адвокатом у Харкові. Член Харківської громади (1880–1890). Автор програмного документа діяльності громади – 16

Ширинський-Шихматов Олександр Прохорович (1822–1884) – князь, сенатор (з 1876). Попечитель Віленського (1860–1864) та Київського навічальних округів (1864–1866), заступник міністра народної освіти (1874–1880) – 28

Шульгин Яків Миколайович (1851–1911) – український історик, педагог, громадсько-культурний діяч. Випускник Київського університету, учень В. Антоновича і М. Драгоманова. Член Київської Старої громади, якій пожертвував значну частину своєї спадщини. Дійсний член НТШ, член-засновник Українського наукового товариства у Києві. Автор праць з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. – 7

Ярош Панько (Пантелеймон) Федорович (1905–1937) – студент (1929–1932) літературно-лінгвістичного відділу Київського університету (тоді – Київського інституту профосвіти). 1933 р. заарештований, разом з однокурсником П. Бовсуновським звинувачений в організації підпільної студентської організації. Вважається попередником українських шістдесятників. Розстріляний у концтаборі на Далекому Сході – 112

Ярошенко Настя Григорівна – петербурзька курсистка, член роменського гуртка народовольців, молодша сестра М. Г. Глекке – 140